सत्यमेव जयते

आदिवासी संशोधन पत्रिका

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Tribal Research and Training Institute, Pune

Vol. XXII No. 1 March , 2000

आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्थेद्वारा आयोजित केलेल्या राज्यस्तरीय आदिवासी हस्तकला प्रदर्शनाचे उद्घाटन करताना मा. श्री. राजीव अग्रवाल, विभागीय आयुक्त, पुणे व इतर मान्यवर.

आदिवासी नृत्यस्पर्धेत तारपा वाजवताना बारली आदिवासी व मा. श्री. विजयकुमार गौतम, जिल्हाधिकारी, पुणे, मा. श्री. राजीव अग्रवाल, विभागीय आयुक्त, पुणे, दैनिक सकाळचे वृत्तसंपादक मा. श्री. सुरेशचंद्र पाध्ये व मा. श्री. डी. एस. कुलकर्णी.

आदिवासी हस्तकला प्रदर्शन पाहताना श्री. राजीव अग्रवाल, विभागीय आयुक्त पुणे व इतर मान्यवर.

आदिवासी संशोधन पत्रिका

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Tribal Research and Training Institute, Pune

Vol. XXII No. 1 March , 2000

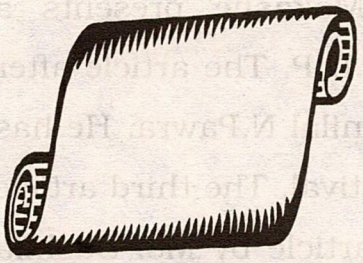

EDITORIAL

We have great pleasure in bringing out the issue of Tribal Research Bulletin, which is basically devoted to provide objective reading material, based on first hand research and observations on various aspects of tribal life and development., There are two sections in the bulletin, one is in English, while the other is in Marathi.

The first paper in the English section unveils the socio-economic status of Kokani tribe from Dhule district. The next paper by Varsha Zanver and others, highlights the nutritional status of 200 pre-school tribal children from Nanded district. Interestingly, the third paper by P.C.Chaudhary and others, throws light on the sources of information used by tribal and non-tribal farmers for gram production technology. The fourth paper captioned, "Correlates of knowledge and adoption of Kokani tribal farmers", has provided the relationship between knowledge level and adoption of improved agricultural practices among the Kokani farmers.

The next paper by Alok Chantia, gives a comparative view of the concepts, sanskritization and tribalization. The next article by Dr.A.J.John reports information about skill training programme about live stock production and extension services in tribal areas. The last paper by Alok Chantia presents, valuable data on the Palmar transverse creases among the Dhankuttas of Uttar Pradesh.

In the Marathi section, the first article by Shri R.D.Kharosekar presents glimpses of religious and cultural practices of tribals in

Maharashtra. The next article by Shri R.B.Mokashe presents a geographical and economic profile of Kalwan I.T.D.P. The article after that has been written by a tribal, namely Chunnilal N.Pawra. He has described how the Pawras celebrate the Indal festival. The third article by Shri P.R.Tikone gives details about specific article by Ms. Sushila Divekar points out the changes that are occurring among the tribals of Vikram Gad. The fifth article by Prabhakar Kasekar provides valuable data on how tribals celebrate Diwali. The next article by Ms. Vasudha Naik highlights the concept of tribal youth dormitories namely "Ghotul". The last article by Shri D.R.Chaudhari presents a case of the Scrutiny Committee.

I hope the views expressed by various authors will not only be useful to research scholars, administrators and students, but general readers as well.

(R.D.Kharosekar)
Director
Tribal Research & Training Institute,
Maharashtra State, Pune.

TRIBAL RESEARCH BULLETIN
Vol.XXII No.1, March, 2000
Bi-Annual Journal of
Tribal Research & Training Institute
Maharashtra State, Pune-411 001
Regd. No.RN 37438-79

CONTENTS

Pages

Editorial

1. Socio-economic status of Kokani Tribe from Dhule District — 1-8
- P.G.Patil, V.U.Borse and P.B.Kharde

2 Assessment of Nutritional Status of Tribal Pre-schoolers using Anthropometry — 9-17
- Mrs. Varsha Zanver, S.Asha Arya & Dr.(Mrs) Rohini Devi

3. Sources of Information used by Tribal and Non-Tribal Farmers for Gram Production Technology — 18-29
- P.C.Choudhary, L.S.Bareth & S.D.Dhakar

4. Correlates of Knowledge and adoption of Kokani Tribal Farmers — 30-36
-P.G.Patil, V.V.Borse and P.B.Kharde

5. Sanskritization versusTribalisation — 37-40
-Alok Chantia

6. Skill Training Programme about Stock production & Extension Services : A Report — 41-44
-Dr.A.J.John

7. Palmar Transverse Creases among the Dhankuttas of District Bahraich in Uttar-Pradesh — 45-48
-Alok Chantia

8. आदिवासींच्या परंपरा, चालीरिती व धार्मिक कल्पना — 49-54
- श्री.आर.डी.खरोसेकर

Editor — **Shri.R.D.Kharosekar, IAS**, Director

Editorial Board — **Shri R.B.Mokashe**, Dy.Director (R)
Dr.Robin D.Tribhuwan, Assistant Museum curator
Smt.Vijaya Kulkarni, Assistant Librarian

Publisher — **Shri R.D.Kharosekar**, Director, Tribal Research & Training Institute, Pune 411 001

Printer — Manager, Photozinco Press, Pune 1

9. कळवण प्रकल्प - भौगोलिक भिन्नता व आदिवासींची आर्थिक स्थिती यावर उहापोह - आवश्यक गरज
- रा.बा.मोकाशे
55-59

10. इंदलचा उत्सव
- पावरा चुनिलाल एन.
60-62

11. आदिवासी उपयोजनांतर्गत राबविण्यात येत असलेल्या आर्थिक सहाय्याच्या निवडक योजना
- पी.आर.तिकोने
63-71

12. विक्रमगडमधील आदिवासी जीवनातील अलिकडील बदल-
सौ.सुशिला दिवेकर
72-77

13. आदिवासींची दिवाळी
- श्री.प्रभाकर कासेकर
78-81

14. आदिवासींची गोटुल परंपरा
- श्रीमती वसुधा नाईक
82-86

15. अनूसूचित जमाती प्रमाणपत्र तपासणी समिती- न्यायलयांन निकाल
- डी.आर.चौधरी
87-89

16. वृत्तविशेष
90-92

SOCIO-ECONOMIC STATUS OF KOKANI TRIBE OF DHULE DISTRICT

*P.G.Patil, **V.U. Borse, and *** P.B.Kharde

INTRODUCTION

Next to Africa, India has the largest concentration of the tribals in the world, who live with peculiar customs and lead an altogether different and isolated way of life. There are altogether 427 tribal communities all over. India scattered in certain States like Madhya Pradesh, Maharashtra, Orissa etc. In Maharashtra, there are 47 scheduled tribe communities. The tribal population in Maharashtra is 9.27 percent of the total population (Anonymous, 1995). Dhule district (1991) has the highest tribal population in the State (40.87 percent). The major tribes are Pawara,Mavchi Bhill and Kokani ,who are mostly agriculturists.

It is a fact that the tribal agriculture is mostly subsistence in nature and is characterised by the production of food grains just sufficient to meet their requirement. Their economy is unstructured and non-specialised. Tribals are still educationally and economically primitive. A study on tribal social and economic conditions needs immediate attention. Hence, the present study was undertaken with the objective to study the personal characteristics and socio-economic status of Kokani tribal farmers.

METHODOLOGY

The study was conducted in Sakri Taluka of Dhule district,which is predominantly a tribal area. Out of 102 villages which had complete Kokani tribal population, 12 villages were selected by random sampling method. Villagewise lists of the Kokani farmers were prepared with the help of gramsevaks for the selected villages. From this list, 120 farmers were selected by simple random sampling method with proportionate location. The data were collected from the sampled farmers with the help of specially

* Assistant Professor of Extension Education, ** Post Graduate Student and
*** Junior Research Assistant, Extension Wing, College of Agriculture, Dhule 424001 (M.S.)

designed interview schedule. It was processed by converting the qualitative data into quantitative one with the help of different scores and scale as mentioned below

a) Social participation score of the respondents was worked by assigning one score to each for membership of social participation and score two was assigned to the office bearer and attending meeting. The total score of each of the respondent was calculated and according to the score they were classified into two categories viz. ,

1. Low ..... Score 0 to 1.
2. High ..... Score 2 and above

b) The scale developed by Chorge (1985) was used for computing socio-economic status score, with slight modification. The respondents were classified into three groups according to their socio economic status scores.

1. Low ..... Upto 31
2. Medium ...32 to 64
3. High ..... 65 and above

c) Nine questions regarding extension contact were put upto farmers in order to get proper answers. Score two was allotted to the farmer who had frequent visit/contact and score one was assigned for seldom visits/contacts and score zero was assigned to the farmers who did not visit/contact to extension agent. One the basis of total scores of the respondents, they were classified into three categories by using the Mean + S.D.

1. Low ..... Score 1 to 5
2. Medium .. Score 6 to 13
3. High ..... Score 14 and above

FINDINGS

A) **Personal characteristics**

The data on personal characteristics of the tribal farmers are presented in Table-1.

The data on age of the Kokani tribal farmers revealed that majority of them belonged to middle age group of 36 to 50 years (56.0 percent) and were illiterate (60.83 percent). Only about one fourth of them (22.50 percent) had primary education. A large proportion of illiteracy among tribal farmers may be because they may not be aware of the importance of education or due to their economic backwardness and as such they may not be in position to send children for higher

education. Similar finding was reported by Gaikwad and John (1987).

The main occupation of the Kokani tribe was found to be agriculture. However, a majority of them were also engaged in the secondary occupations viz. agricultural labour, forest, labour or in Employment Guarantee Scheme (EGS) depending upon availability of work. About one fourth of them were engaged in collection of mahuwa flowers, medicinal plants and fuel wood. The study revealed that a large majority of tribal farmers (72.50 percent) had low level of social participation. This finding is in line with the results of Ambegaonkar and Wangikar (1988).

The data regarding the socio-economic status indicated that more than half proportion of the farmers were having medium level of socio-economic status which was followed by those having low status. Only 7.50 percent of them were found in high socio-economic status group. Similar finding was observed by Mutatkar (1979).

B) **Socio-economic characteristics of the tribal families**

The data on socio-economic characteristics of the tribal families are presented in Table 2. The study indicated that a majority of the families (55 percent) were having 6 to 10 members which was followed by small families (42 percent) and large families (3 percent). This finding is in line with the findings of Raut (1995). Further, the data revealed that nearly half of (49.17 percent) of the Kokani tribal farmers were small farmers with land holding upto 2.09 ha. The reason for this might be due to division of land among the members of kinship relations.

It was also observed that a large majority (87.50 percent) of the tribal families did not have irrigated land. Only 12.5 percent of them owned small irrigated land holdings. The data indicated that a large majority of tribal families (88.00 percent) were below the poverty line. The lower income level of tribal farmers might be due to the traditional way of farming.

This finding is in line with finding of Rane (1996).

Regarding livestock position, it was found that majority of Kokani families had draft animals. Sixty Eight percent of the families had a pair of draft animals, while nearly one fourth (23.33 percent) of them had either three or more animals for draft purpose. It was also found that 32.5 percent farmers had milch animals including cow and buffalo while majority (53 percent) of them owned other livestock like goat and poultry birds.

C) **Extension contact**

The data presented in Table 3, revealed that majority of the tribal farmers had low level of extension contacts with the extension agents. This might be due to their less exposure to the mass media and less contacts with various change agents and organisations. Similar finding was reported by Pawar (1983).

D) **Traditions and beliefs orientation**

From Table 4, it was revealed that cent per cent tribal farmers were found performing **Puja** of bullock at the time of Pola festival while 60.83 percent farmers offered new foodgrains to "Agninarayan" (Fire) before using the foodgrains. A large majority of tribal farmers were celebrating Gah of Nagali (81.66 percent) and worshipping Dongar Mauli (71.66 percent). An equal proportion (72.50 percent) of them performed Puja before harvesting and carried out 'Rab' operation before sowing/planting of paddy. A majority of (57.50 percent) farmers were observed to sacrifice cock / goat before construction of new house or digging new well. It was found that 66.66 and 60.00 percent tribal farmers worshipped goddess for rains and went to vizzard during illness, respectively. The statement 'Old is gold' is considered absolutely true in case of farming systems by 38.33 percent tribal farmers while 45.83 percent of them expressed it necessary to see the 'Muhurta' for sowing operation. Similarly, 'luck is necessary to increase agricultural production' was expressed by 40.00 percent tribal farmers.

It was concluded that the majority of tribal farmers were highly traditional and belief-oriented towards agriculture and in general walk of life. Similar findings are reported by Pawar (1983) and Patil (1990).

IMPLICATIONS

From the findings of the study it could be seen that, majority of tribal farmers were illiterate and still ignorant of outside world including development, extension agencies and social workers. It is suggested that more formal and non-formal educational facilities be created and existing educational facilities be strengthened. The topmost priority be given to generate employment throughout the year by starting agrobased cottage industries in the tribal area. Irrigation facilities may also be developed by taking up soil conservation programme

It is apparently observed that tribals hold traditions and beliefs very strongly which are not scientific. It is necessary to educate the tribals on scientific and realistic facts so as to uproot incorrect and fatal traditions and beliefs.

REFERENCES

1) Ambegaonkar A.R. and Wangikar S.D.	*1988, A study on the attitude of tribal farmers towards new technology. Tribal Research Bulletin 10(2) : 30*
2) Anonymous	*1995, Statistic of Tribal population and tribal sub-plan areas of M.S. (At a glance). T.R.T.I. , Pune .*
3) Chorge T.L.	*1985, A study of the impact of 20 points programme on agricultural development, adoption and socio economic status of the farmers, Ph.D. thesis, MPKV, Rahuri.*
4) Gaikwad John S.	*1987, A glance at education among tribal in Maharashtra State with special reference to tribal sub-plan area, Tribal Research Bulletin 10 (1) : 24-25*
5) Mutatkar R.K.	*1979, Education in tribal setting. Tribal Research Bulletin 1(11) :16.*
6) Patil N.K.	*1990 A study of Kokna tribal women with particular reference to their participation in farming from Peth taluka of Nashik district M.Sc. (Agri.) thesis, MPKV, Rahuri.*
7) Pawar H.S.	*1983, A study of tribal farming system and constraints in the tribal agricultural development of Surgana taluka of Nashik district. M.Sc. (Agri.) thesis, MPKV, Rahuri*
8) Rane A.A. and Khoduskar R.D.	*1996,Economic condition of tribal farmers of Vengaon village of Raigad district. Rural India.59 (3) : 68-73.*
9) Raut R.C., Sale D.P. and Pawar P.	*1995, Employment, income and expenditure of tribals in Igatpuri tahsil of Nashik district, Tribal Research Bulletin 17(2) : 44-49*

(P.T.O. for tables)

Table 1

Distribution of tribal farmers by their personal characteristics.

Sr.No.	Category	Numnber (N= 120)	Percent
A)	***Age :***		
1.	Young (Upto 35 years)	30	25.00
2.	Middle (36 to 50 years)	67	56.00
3.	Old (51 years and above)	23	19.00
B)	***Education***		
1.	Illiterate	73	60.83
2.	Primary	27	22.50
3.	Secondary	18	15.00
4.	Higher Secondary	02	1.67
5.	Collegiate	00	0.00
C)	***Occupation***		
1.	Main		
i)	Agriculture	120	100.00
2.	Secondary		
i)	Labour (Agril/Forest/EGS)	75	62.50
ii)	Collection of Mahuwa flowers, honey, medicinal plants and fuel wood	33	27.50
iii)	Others (Grocery, Tailoring)	02	1.60
iv)	No secondary occupation	10	8.40
D)	***Social participation***		
1.	Low (Upto 1 score)	87	72.50
2.	High (2 and more scores)	33	27.50
E)	***Socio-economic status***		
1.	Low (Upto 31 scores)	43	35.50
2.	Medium (32-64 scores)	68	57.00
3.	High (65 and more scores)	09	7.50

Table 2

Distribution of tribal farmers by their Socio-economic characteristics.

Sr.No.	Category	Numnber (N= 120)	Percent
A)	Size of family		
1.	Upto 5 members (Smal.l)	50	42.00
2.	6 to 10 members (Medium)	66	55.00
3.	11 and above (Large)	04	3.00
B)	Size of land holding		
1.	Upto 2 ha. (Small)	59	49.17
2.	2.01 to 4 ha. (Medium)	40	33.33
3.	4.01 ha and above (Large)	21	17.50
C)	Irrigated land holding		
1.	No irrigated land	105	87.50
2.	Upto 0.50 ha	08	6.66
3.	0.51 ha. and above	07	5.84
D)	Annual Income (Rs.)		
1.	Upto Rs. 5000 (Low)	72	60.00
2.	Rs. 5001 to Rs. 11060 (Medium)	34	28.00
3.	Rs. 11061 and above (High)	14	12.00
E)	Livestock owned per farm		
1.	Draft animals (Bullocks + He-buffaloe)		
i)	Upto 2 animals	82	68.33
ii)	3 and more animals	28	23.33
2.	Milch animals (cow and buffaloe)	39	32.50
3.	Othder animals/birds (Goat and poultry)	63	53.00

Table 3

Distribution of tribal farmers by their extension contacts.

Sr.No.	Level of extension contacts	Numnber (N= 120)	Percent
1.	Low (1-5 scores)	98	81.66
2.	Medium (6-13 scores)	15	12.50
3.	High (14 and above scores)	07	5.84

Table 4

Distribution of tribal farmers according to their traditions and beliefs orientation.

Sr.No.	Traditions, belief orientation	Numnber (N= 120)	Percent
1.	Offering new foodgrains to "Agninarayan" (fire) before eating	73	60.83
2.	Worshiping bullocks at the time of 'Pola' festival	120	100.00
3.	Worshipping Dogar mauli	86.71.66	
4.	Celebrating Gah of Nagali	98	81.66
5.	Performing Puja before harvesting	87	72.50
6.	Sacrifice of cock/goat before construction of new house or digging of new well	69	57.50
7.	Worshipping goddess for rains	80	66.66
8.	Carrying out 'Rab' operation before sowingb / planting of paddy	87	72.50
9.	Go to vizzards during illness	72	60.00
10.	Old is gold		
	a) Absolutely true	46	38.33
	b) Undecided	53	44.16
	c) Absolutely false	22	18.33
11.	Sowing is done according to 'Muhurta'		
	a) 'Muhurta' is must	55	45.83
	b) Not necessary to see 'Muhurta'	29	24.16
	c) Sowing according to weather condition	36	30.00
12.	Luck is necessary to increase agricultural production		
	a) Absolutely true	48	40.00
	b) Undecided	32	26.66
	c) Improved method of farming increases farm production	40	33.33

ASSESSMENT OF NUTRITIONAL STATUS OF TRIBAL PRE-SCHOOLERS USING ANTHROPOMETRY.

** Mrs. Varsha Zanver, s. Asha arya and Dr. (Mrs) Rohini Devi.*

INTRODUCTION

The tribals are given priority in the developmental measures of India. They are drawing the attention of planners and administrators. (Parwati etal 1991). As a result of extreme poverty and pattern of living, the intake of essential foods and ultimately of nutrients may be inadequate by the tribals of India (Devadas, etal 1984).

Many studies conducted in the past among tribal groups reveal vide variations in their health and nutritional status characterised by their individual socioeconomic and sociobiological conditions as well as socio cultural practices. The environmental factors in which the tribes live also affect over all health status of the group. (Hanumanthrao etal, 1992)

There are different methods for assessment of nutritional status of the community. Anthropometry is one of the best and simple tool for assessment of nutritional status as the physical dimension of the body are much affected by the status of nutrition especially in rapid growing age.

There are several tribal areas located in Maharashtra. Some of the tribal communities occupy little part of Nanded district. Some of the major tribes are Andh, Bhil, Gond, Kolam, Mahadev Koli, etc.

*Department of Food and Nutrition,College of Home-Science,Marathwada Agricultural University,Parbhani-431 402 India

The present paper aims to study the nutritional status of tribal preschool children using anthropometry and some socioeconomic factors influencing the anthropometric mesurements.

MATERIALS AND METHODS

Tribal area of Nanded district of Maharashtra State was selected for present study. Total sample of 200 preschool children of 1-5 years of age was selected from tribal families from Bothi, Bhurbushi, Jamari, Palaj, Turati villages in Nanded. The selected sample comprised of 100 boys and 100 girls. All children were examined for anthropometric measurements. Using standard procedure of anthropometry (Jelliffe, 1966) measurements of height, weight, head, chest and arm circumference and triceps skinfold of the selected samples were recorded and compared with NCHS reference values (Stephensen et.al, 1983) and ICAR standardas (1986).

All the three circumferences were taken with flexible fibre glass tape, which could mesure minimum 1mm and to take the mesurements the tape was held firmly without distrubing contours.

RESULTS AND DISCUSSION

Anthropometric measurements of the selected tribal preschool children according to their age and sex were studied and compared with NCHS (1983) and ICAR (1986) standards. The results are presented in table 1. It was noted from the data, that there was increase in the anthoropometric measurements as age increased in all the studied children. The various anthropometric measurements studied i.e. Height, weight, head chest and arm circumference and triceps skin folds of tribal preschools ranged from 69.30 to 105.75 cm, 6.55 to 15.35 kg, 44.0 to 49.95 cm 45.22 to 52.10 cm, 12.50 to 14.52 cm, 4.15 to 4.82 mm respectively.

It was evident from the results that the observed values of all the measurements of all the five age groups for both the sexes were significantly lower when compared with NCHS standard values of height, weight, arm cricumference and triceps skinfold and with ICAR values of head and chest circumfrerence except for the height of 1-2 yrs, 3-4yrs and 4-5yrs of girls, head circumference of 2-3yrs, 3-4yrs, 3-4yrs and 4-5yrs of girls, head circumference of

2-3yrs and 3-4yrs girls and 4-5yrs boys where the differences were nonsignificant. Vijayalaximi and Chintamanarao (1988) also reported the lower anthropometric values than standards in tribal children of east Godavari district of Andhra Pradesh.

The impact of paternal occupation on anthropometric measurements of tribal preschool children (Table 2) indicated that all the anthropometric measurements in both the sexes were not influenced significantly by parental occupation except chest circemferences and triceps skin fold of boys. Though there was no significant impact of patternal occupation on anthropometric measurements, the numerical increase was noted in all the measurements of preschoolers of farming families than the preschooldrs of farm labour.

The increase in anthopometric measurements of children of farming families may be associated with comparitively higher economic status of farming families and availability of food in the forms of farm products. the better anthropometric measurements children from farmer families were also recorded by Rohini Devi and Arya (1983).

The anthropometric measurements of tribal preschool children as influenced by paternal literacy level projected in Table 1 showed that paternal literacy level had no significant impact of the anthropometric measurements of children of both the sexs. On numerical basis, it was observed that there was an increase in all the anthropometric measurements which indicated little influence of paternal literacy on growth parameters of children.

The income of the family had influenced the tnthropometric measurements of preschool children (Table 4). It was found that there was increase in all the anthropometric measurements as the income of the family increased. The results are in aggreement with the finding of Bakshi (1987). However, the impact of income level on anthropometric measurements could not reach to the level of significance. This might be because of low and narrow range of income in the present study, Behara et al (1982) also reported low per capita income (Rs.120 per capita per month) of major population of tribal families of Orisa.

REFERENCES :

1) Bakshi A.A. (1987) Studies of food consumption pattern, prevalence of malnutrition and morbidity among rural preschool children in parbhani District M.Sc.(Home Science) Dessertation submitted to Marathwada Agricultural University, Parbhani.

2) Behera S.K., Samai W.C., Mohapatra S.S, Chopadkar A.K. (1982) growth patterns preschool children in tribals of Orisa. Ind. Pediatrics 19(8):701

3) Devadas R.P. Chandrashekar V and Bhooma N. (1984) Nutritional outcomes of a rural diet supplemented with low cost locally available food Ind. Jr. Nutrition and Diet Vol. 21 315.

4) Hanumanthrao D. Brahman G.N.V. Mallikaarjuna, K Gol Reddy, ch and pralahdrap N (1992). Nutritional status of Maria Gonds. A primitive tribe of Maharashtra. The Ind. Jr. Nutri. and Diet. 29:61.

5) ICAR (1986) Studies on Preschool children I.C.M.R. Technical Report Series 26:10

Jelliffe D.B. (1966) Assessment of Nutritional status of the community W.H.O. Geneva P.P. 10994. 210

6) Parwathi Easwaran, P. and Poorani R. (1991) Nutritional status of tribal School going children. Ind. Jr. Nutri. and Diet 28:207

7) Rohini Devi and Arya A.B. (1993) Anthropometric measurements of farmer families, paper presented at annual report in Marathwada Agricultural University, Parbhani.

8) Vijay Laxmi and Chittammarao (1988). Assessment of Nutritional status of tribal children (0-17yrs) of maredumilli block by anthropometrya. The Ind. Jr. of Nutri and Diete. 25-182.

Please turn over for tables refered in the text

Table : 1

Anthropometric measurements of the selected tribal children according to age & sex (n=200)

SNo.	Age	Sex	Height (cm) Mean± S.D.	't' value	weight (kg)	't' value	Head circumference (cm) mean± S.D.	't' value	Chest circumference (cm) mean± S.D.	't' value	Arm circumference (cm) mean± S.D.	't' value	Triceps skinfold (mm) mean± S.D.	't' value
1.	1-2 yrs	Boys	69.30± 6.06	5.73	6.55± 1.62	9.6	44.00± 2.33	5.68	45.22± 2.27	3.24	12.50± 1.46	8.63	4.15± 1.30	20.60
2.	1-2 yrs	Girls	74.35± 4.65	1.89	7.57± 1.59	6.2	44.40± 1.57	2.93	46.35± 1.69	0.08	12.55± 0.93	7.5	4.30± 0.73	19.00
3.	2-3 yrs	Boys	81.05± 8.25	4.48	9.40± 2.67	5.98	45.85± 2.66	4.07	48.02± 3.33	2.57	13.14± 1.06	7.58	4.35± 1.22	18.51
4.	2-3 yrs	Girls	81.00± 3.41	4.18	9.97± 1.33	4.43	45.95± 1.63	2.00	47.80± 1.00	1.15	12.62± 0.82	8.39	4.05± 0.68	20.06
5.	3-4 yrs	Boys	95.65± 5.30	6.78	11.97± 1.99	2.55	47.20± 1.76	5.72	49.77± 2.43	3.41	13.40± 1.17	10.39	4.37± 1.13	15.69

Table No.1 continued on next page.....

SNo.	Age	Sex	Height (cm) Mean± S.D.	't' value	weight (kg)	't' value	Head circumference (cm) mean± S.D.	't' value	Chest circumference (cm) mean± S.D.	't' value	Arm circumference (cm) mean± S.D.	't' value	Triceps skinfold (mm) mean± S.D.	't' value
6.	3-4 yrs	Girls	96.75± 4.57	0.53	12.95± 1.84	6.31	48.30± 1.89	0.12	50.05± 1.70	0.94	14.00± 0.79	7.67	4.40± 0.99	17.57
7.	4-5 yrs	Boys	102.05± 4.48	3.51	13.05± 1.95	8.12	48.35± 2.05	4.51	52.40± 2.68	1.11	13.95± 1.35	8.18	4.47± 1.16	15.23
8	4-5 yrs	Girls	103.9± 2.93	0.69	13.97± 1.64	4.94	48.55± 1.50	0.38	50.45± 1.50	2.49	14.25± 1.06	6.65	4.70± 0.73	18.33
9.	5+ yrs	Boys	105.10± 2.98	8.94	15.35± 0.19	13.28	48.70± 1.12	-	51.45± 2.32	-	14.52± 0.93	10.69	4.60± 1.09	13.00
10.	5+ yrs	Girls	105.75± 2.48	6.44	15.20± 0.8	10.31	49.95± 1.90	-	52.10± 1.71	-	14.50± 0.6	10.57	4.82± 0.90	17.54

Table 2 :

Anthropometric measurements of selected tribal preschool children influenced by paternal occupation (n=200)

Sr. No.	Occupation	No.of obser.	Height (cm)		Weight (kg)		Head Circumference (mm)		Chest circumference (cm)		Arm circumference (cm)		Triceps skinfold (mm)	
			Boys	Girls	Boys	Girls	Boys	Girls	Boys	Girls	Boys	Girls	Boys	Girls
1.	Farmers	Boys 70	91.64	93.40	11.68	11.54	47.60	47.07	50.05	49.45	13.60	13.45	4.25	4.44
		Girls 70	±13.75	±14.64	±3.43	±3.57	±2.93	±2.70	±3.05	±3.33	±1.35	±1.48	±0.98	±1.14
2.	Farm labours	Boys 30	91.60	92.35	11.25	11.51	46.90	46.36	48.25	49.10	13.75	13.80	4.80	4.48
		Girls 30	±12.46	±14.29	±2.68	±3.35	±1.60	±2.44	±2.45	±3.46	±1.12	±1.06	±0.73	±0.93
	Pooled means		91.62	92.37	11.46	11.52	47.25	46.69	49.13	49.27	13.62	13.62	4.52	4.46
	Z Values		0.0369 NS	0.0410 NS	0.610 NS	0.039 NS	1.22 NS	1.23 NS	2.81**	0.476 NS	0.089 NS	1.17 NS	3.06**	0.169 NS

** Significant at 1%

N.S. Non significant

Table 3 :

Anthropometric measurements of selected tribal preschool children influenced by paternal literacy level (n=200)

Sr. No.	Paternal level	No.of obser.	Height (cm)		Weight (kg)		Head Circumference (mm)		Chest circumference (cm)		Arm circumference (cm)		Triceps skinfold (mm)	
			Boys	Girls	Boys	Girls	Boys	Girls	Boys	Girls	Boys	Girls	Boys	Girls
	Illiterate	140	90.63	92.17	11.09	11.40	46.94	46.40	48.23	48.70	13.56	13.54	4.45	4.45
2.	Primary school educated	44	91.09	92.08	11.04	11.50	46.90	46.70	49.12	49.30	13.66	13.64	4.38	4.46
3.	Middle school educated	16	93.14	92.88	12.07	11.80	47.85	47.00	50.00	49.80	13.64	13.68	4.71	4.47
	Pooled means		91.62	92.37	11.46	11.51	47.23	46.70	49.11	49.26	13.62	13.62	4.51	4.46
	F values for illiterate vs primary		.013	.0075	.0001	.530	.0043	.447	.027	.677	.130	.960	.138	.248
	F values for illiterate vs middle		.270	.023	.490	.031	2.95	.732	.138	.820	.048	.256	.276	.163
	F values for primary vs middle		.208	.025	.391	.192	1.69	.537	.067	.110	.003	.017	.512	.0061

Table 4 :

Anthropometric measurements of selected tribal preschool children influenced by monthly income of family (n=200)

Sr. No.	Family monthly income	No.of obser.	Height (cm)		Weight (kg)		Head Circumference (mm)		Chest circumference (cm)		Arm circumference (cm)		Triceps skinfold (mm)	
			Boys	Girls	Boys	Girls	Boys	Girls	Boys	Girls	Boys	Girls	Boys	Girls
1.	Upto Rs.300	94	90.31	91.96	11.20	11.18	46.80	46.27	49.08	49.00	13.58	13.63	4.41	4.50
2.	Rs.301-600	54	91.26	92.46	11.58	11.59	47.25	46.63	49.10	49.20	13.62	13.60	4.46	4.30
3.	Rs.601-900	52	93.26	92.71	11.62	11.78	47.65	47.20	49.21	49.62	13.68	13.65	4.70	4.60
	Pooled means		91.62	92.37	11.46	11.51	47.23	46.70	49.13	49.27	13.62	13.62	4.52	4.46
	F for income upto Rs.300 vs 301-600		.089	.0048	.003	.016	.168	.00072	.961	.218	.149	.091	.026	1.72
	F for income upto Rs.300 vs 601-900		.315	.026	.211	.020	.118	2.35	.109	1.13	.019	.018	.048	.191
	F for income upto Rs.301-600 vs 601-900		.544	.019	.121	.004	.398	1.52	.482	1.82	.054	.019	.119	2.70

SOURCES OF INFORMATION USED BY TRIBAL AND NON-TRIBAL FARMERS FOR GRAM PRODUCTION TECHNOLOGY

P.C.Choudhary L.S.Bareth and S.D.Dhakar

INTRODUCTION

The sources of information utilized by the farmers in regard to farm matters, play a great part in the adoption of farm practices. In recent years the problems of communication of information has generated great interest in various spheres of life. Recent development in the techniques of communication, with the wide and varied capacity to influence masses has attracted the attention of communicators. These means and techniques, have been utilized since long by various industries and recently by agricultural agencies to influence farmers to accept certain recommendations. Important among these agencies which have emerged recently from the stand point of agriculture are the Governmental and other institutions dealing with mass media such as newspapers, posters, pamphlets, radio and television etc. Apart from these, the non-institutionalized sources of information such as neighbours, friends smf relatives have also been playing an important role, ever since the inception of human society.

Pulses are the main sources of protein for predominently vegetarian population. They are used as fodder for cattle. The vital role of pulses in fixation of the atmospheric nitrogen needs no emphasis, which in fact is very crucial in the face of sky rocketing nitrogenous fertilizer prices in our country. In Rajasthan, pulses are grown in approximately 4 million ha. of land with about 2 million tonnes of grain. The average yield of pulses about 500 Kg/ha. is less than the national average yield. There have been studies in social sciences about the differential behaviour of the

* Assistant Professor (Extn), Krishi Vigyan Kendra, Ajmer, Rajasthan,
** & *** Assistant Professors (Extn), Directorate of Education, Ajmer, Rajasthan

tribal population in many walks of life. There are also studies in the field of extension and communication regarding information diffusion among the farmers. We felt that there was a need to carry out specific study on the information pattern among farmers belonging to tribal and non-tribal population for the adoption of pulse technologyin Rajasthan. Hence, the present study was undertaken with the following specific objectives :

1. To identify various sources of information used by the farmers.

2. To study the relationship between selected characteristics of gram growers and the use of various sources of information.

METHODOLOGY

The study was conducted in purposively selected Chittorgarh district of Rajasthan. One tehsil of the district namely Arnod having maximum area under gram was selected. From the tehsil, three villages viz. Arnod, Dalot and Raipur were randomly selected. A list of small and marginal gram growing farmers was prepared for each village. From the list, 10 percent farmers were selected by proportionate random sampling technique. Care was energised to include equal number of small and marginal farmers from tribal and non-tribal population. The study consisted of 100 respondents. Structured interview schedules were prepared in light of objectives of the study. Data were collected by personal interviews with respondent and tabulation and statistical analysis were done to infer the results.

RESULT AND DISCUSSION

The data in table 1given below indicates that among the tribal farmers studied, 56 percent were in middle age group (35-50 years), 26 percent in young age group (20-35 years) and 18 percent in old age group (above 50 years). In non-tribal category of farmers, 70 percent were between 35-50 years of age, 16 percent in young age group and 14 percent in old age group. Putting the tribal and non-tribal population together, it was found that 63 percent of the farmers were in middle age group followed by 21

percent between 20-35 years of age and 16 percent above 50 years of age.

Majority of farmers were illiterate (42%) followed by education upto primary (28%), middle (14%) and secondary (7%). While in case read and write and graduate categories, there were around 4 percent farmers in each. Over all it was found that majority of the farmers were illiterate or with low levels of education.

In the whole group, it was observed that 45 percent of the respondents were earning an income of 5-10 thousand rupees per year, 22 percent 10-15 thousand, 21 percent 15-20 thousand and 6 percent 20-25 thousand rupees per year respectively. Perusal of the data reveals that, majority of farmers (88%) were below an income of 20 thousand rupees per year. There were only 12 percent respondents who were earned more than 20 thousand per year. This speaks of their poor economic conditions. The family type distribution of tribal and non-tribal were almost similar. It was found that 90 percent farmers were having nujclear type while in joint type there were only 10 percent respondent.

The family size of respondents indicates that they were having larger families and were not aware of the importance of a small family norms. Specially, the tribal farmers have still larger families as 64 percent of them had a family size of more than 5 members. This pattern of their family might have been because of lack of education and poverty. A perusal of the data indicates that a large proportion of tribals is engaged as labourer. There is very less diversification to occupation in both the groups and is absent amont the tribals as no respondent was in service or business.

It was also found in the group as a whole, 75 percent had medium level of socio-economic status, whereas low and high socio-economic status were 21 and 4 percent respectively. It can be inferred from the data, by and large tghe farmers had medium and low socio-economic status. The SES of tribal was

relatively more poor in comparison to the non-tribals.

Table 1

Distribution of the respondents on the basis of background variable

S.No	Background variable	Tribal		Non-tribal		Pooled	
		F	%	F	%	F	%
(A)	Age						
	(i) Upto 35 Yrs.	13	26.00	8	16.00	21	21.00
	(ii) 35 to 50 yrs	28	56.00	35	70.00	63	63.00
	(iii) Above 50 yrs	9	18.00	7	14.00	16	16.00
(B)	Education						
	(i) Illiterate	26	52.00	16	32.00	42	42.00
	(ii) Can read and write	4	8.00	1	2.00	5	5.00
	(iii) Upto primary	13	26.00	15	30.00	28	28.00
	(iv) Upto Middle	4	8.00	10	20.00	14	14.00
	(v) Secondary	2	4.0	5	10.00	7	7.00
	(vi) Graduate & above	1	2.00	3	6.00	4	4.00
(C)	Caste						
	(i) Low	50	100.00	5	10.00	55	55.00
	(ii) Medium	0	0.00	40	80.00	40	40.00
	(iii) High	0	0.00	5	10.00	5	5.00
(D)	Income						
	(i) 5 to 10 thousand/Yr.	27	54.00	18	36.00	45	45.00
	(ii) 10 to 15 thousand/Yr.	12	24.00	10	20.00	22	22.00
	(iii) 15 to 20 thousand/Yr.	8	16.00	13	26.00	21	21.0
	(iv) 20 to 25 thousand/Yr	3	6.00	3	6.00	6	6.00
	(v) 25 to 30 thousand/Yr	0	0.00	1	2.00	1	1.00
	(vii) 30 to 35 thousand/Yr	0	0.00	5	10.00	5	5.00
(E)	Family type						
	(i) Nucleur	44	88.00	46	92.00	90	90.00
	(ii) Joint	6	12.00	4	8.00	10	10.00
(F)	Family Size						
	(i) Upto 5 members	18	36.00	28	56.00	46	46.00
	(ii) Above 5 members	32	64.00	22	44.00	54	54.00
(G)	Occupation						
	(i) Labour	21	42.00	9	18.00	30	30.00
	(ii) Caste occupation	0	0.00	2	4.00	2	2.00
	(iii) Business	0	0.00	2	4.00	2	2.00
	(iv) Live Stock production	3	6.00	6	12.00	9	9.00
	(v) Cultivation farming	26	52.00	30	60.00	56	56.00
	(vi) Service	0	0.00	1	2.00	1	1.00
(H)	Socio-economic Status						
	(i) Low	14	28.00	7	14.00	21	21.00
	(ii) Medium	36	72.00	39	78.00	75	75.00
	(iii) High	0	0.00	4	8.00	4	4.00

To know the relationship between farmers' adoption level and background variables viz. caste, age, income, education, family size, occupation, land holding and socio-economic status, correlation coefficient were worked out. The correlation coefficient between adoption level and selected background variables are presented in table 2

Table 2

Correlation between adoption of farmers and their background

Variables	caste	Age	Income	Education	Family Size	Occupation	Land Holding	SES	Adoption
caste		-0.009	0.2371*	0.266*	-0.0667	0.4877*	-0.2306	0.2132*	0.4138*
Age			0.0312	-0.1455	-0.0564	0.0498	-0.1312	0.0791	-0.1542
Income				0.3340**	0.2086	0.4068**	0.1186	0.2590*	0.3355**
Education					0.2595*	0.3865**	0.0989	0.3101*	0.1799
Family Size						-0.0121	0.1537	0.0491	-0.0007
Occupation							-0.0608	0.1490	0.1413
Land Holding								0.0793	-0.1069
SES									0.3241**

* **Significant at Percent level of signficance**

** **Significant at 1 per cent level of signficance**

Data in the table-2 reveal that caste of the respondents had a highly significant relationship with adoption level of gram growers. It means that the adaption levels of higher castes were more as compared to lower castes. This might be because of greater social and media exposure and better income levels of higher castes. Age of the respondents had a negative but non-significant relationship with adoption level of gram cultivators. Although the relationship is non-significant statistically, but this is quite logical as older people are likely to be more conservative whereas younger people are more eager to acquire and adopt new ideas. Income of the respondents had a highly significant and positive relationship with adoption level of gram growers. This might be due to the rise in the income of the respondent. Hence, there will be

certainly an increase in adoption of improved package of practices because of greater extension exposures and greater potential for investment in agriculture. The correlation co-efficient values of education and occupation of the respondednts had a statistically non-significant but positive relationship. It means with increase in education, there would be increase in adoption level of gram cultivators. The socio-economic status of the respondents also had a highly significant and positive relationship with adoption level of gram growers.

Table 3

Correlation co-efficient between various sources of Information and background variables

Variables	Personal localite	Personal Cosmopolite	Impersonal cosmopolite	Commercial agency and private sector
Caste	-0.1991	-0.1341	0.2491*	0.1014
Age	0.0108	-0.0283	-0.0049	-0.0152
Income	0.1298	0.1565	0.2763**	-0.1322
Education	-0.1090	-0.1874	0.4343**	0.0221
Family Size	-0.0809	-0.0030	0.2054*	0.0917
Occupation	-0.0460	-0.0261	0.2237*	0.1439
Land Holding	-0.0895	-0.1995	-0.0436	-0.0726
Socio-economic Status	0.0721	0.1893	0.2390*	-0.0273

* **Significant at 5 per cent level of significance.**

** **Significant at 1 per cent level of significance.**

Data in table 3 indicates that age, income and SES were found positively correlated but non-significant with personal localite source of information at 0.05 level of probability. Remaining variable viz. caste, education, family size, occupation and land holding were found to be negatively correlated but non-significant with personal localite sources of information. It can be inferred that there were no significant

association of background variables with personal localite sources of information.

If personal cosmopolite sources of information only income and socio-economic stgatus were found to be positively associated with personal cosmopolite of sources information. This relationship was, however, statistically non-significant. Positive correlation means with increrase in these variables viz. income and SES, there will be increase in use of personal cosmopolite sources of information.While remaining variables viz. caste, age, education, family size, occupation and land holding werre found to be negatively correlated but statistically non-significant. It can be concluded that association of income and SES were found to be positive while caste, age, education, family size, occupation and land holding had negative association with the use of personal cosmopolite sources of information.

Please turn over for tables refered in the text

Table 4

Regression Co-efficient between independent and dependent variables.

Independent variables	Dependent variables									
	Adoption		Personal localite sources of information		Personal cosmopolite sources of information		Impersonal cosmopolite sources of information		Commercial agency and private sector sources of information	
	Regression coefficient 'b'value	't'values for 'b' value	Regression coefficient 'b'value	't'values for 'b' value	Regression coefficient 'b'value	't'values for 'b' value	Regression coefficient 'b'value	't'values for 'b' value	Regression coefficient 'b'value	't'values for 'b' value
Caste	3.6374	3.7868*	-1.6091	-2.496*	-1.5279	-2.0169*	0.6000	1.253	0.1682	0.5152
Age	-0.0729	-1.7654*	-0.115	-0.4253	-0.0377	-1.1591	0.0096	0.4496	-0.0027	-0.1953
Income	0.2430	3.3211*	0.1167	2.3778*	0.1625	2.8166*	0.0452	1.1934	-0.564	-0.2580
Education	0.0936	0.3726	-0.1270	-0.7578	-0.4255	-2.1470	0.4344	3.3355*	-0.0382	-0.3587
Family Size	-0.8060	-0.5621	-1.0126	-1.052	0.1874	0.1657	0.8343	1.1227	0.7421	1.5795
Occupation	-0.6732	-1.0176*	0.0228	0.0920	0.1000	0.3425	-0.0568	-0.2963	0.3275	1.8762*
Land holding	-1.1045	-0.8961	-1.3347	-1.6138	-2.7034	-2.7810*	-0.5065	-0.7929	-0.1505	-0.3573
R^2	0.2895		0.1257		0.1809		0.2398		0.0919	

*** Significant at 5 per cent level of significance.**

Data in table 3 revealed that respondents' income, education, caste, occupation and socio-economic status were positively correlated with the use of impersonal cosmopolite sources of information. While the remaining variables viz. age and land holding showed negative and non-significant correlation with use of impersonal variables showed significant correlation with the use of commercial agency and private sector as sour ces of information. It can be inferred that caste, education, family size and occupation had positive impact on the use of commerfcial agency and private sector sources of information and the other variables had a negative impact.

Multiple regression equation was fitted to findout the amount of variation caused by independent variables constituting socio-personal traits of respondents on the dependent variables.

From the table it is observed that important regression values were of caste, income and education for increasing the adoption of gram cultivation practices. It is suggested that increase in income, education and caste by one unit would lead to increase in adoption of gram cultivation practices by 0.2430, 0.0936 and 3,6374 units respectively when the other variables were held constant. Similarly an increase in income and occupation by one unit would lead to increase in receiving information from personal localite sources by 0.1167 and 0.0228 units respectively when the other variables remained constant. The data in table-4 revealed that amount of variation in the information received from personal cosmopolite sources of information was jointly explained by seven antecedent variables to the extent of 18.09 percent. The data also speaks that regression co-efficient of income, family size and occupation by one unit would lead to increase in the information receiving from personal cosmopolite sources regarding gram cultivation practices by 0.1625, 0.1874 and 0.100 unit respectively. When the other variables were held constant.

The data in the table predicts that the amount of variation in receiving information from mass midia (impersonal cosmopolite) sources was jointly explained by seven antecedents variables to the extent of 23.98 percent. Out of seven antecedents variables only education

showed positive and significant contribution regarding use of impersonal conmopolite sources of information while remaining variables contributed non-significantly. The data also revealed that the regression co-efficient of caste, age, education and family size showed positive trend and by increase in caste, education and family size by one unit leads to an increase in receiving information from impersonal cosmopolite sources of information (Mass media) regarding gram cultivation practices by 0.6000,0.0090, 0.0452, 0.4344 and 0.8343 units respectively when other variables were held constant. The data in the table-4 also revealed that the amount of variation in receiving information regarding gram cultivation for commercial agencies and private sector sources was jointly explained by the sevel antecedednts variables to the extent of 9.19 percent. It means that the contribution of these variables in receiving information from commercial agencies and private sector was very inadequate.

CONCLUSION

On the basis of findings of the investigation, following inferences are drawn :-

1) Majority of the respondents both tribal and non-tribal were in middle age group, iliterate having income of 5-10 thousand per year with nuclear family type. Majority of tribals were having family size above five whereas majority of non-tribals were with the family size of five members. Farming was the main occupation and having medium socio-economic status.

2) The various sources of information used by the tribal and non-tribal farmers of the study area were personal localite, personal cosmopolite, impersonal cosmopolite and commercial agencies and private sectors.

3) Among the independent variables castes of the respondents had a highly significant relationship with the adoption level of gram growers. Among other independent variables income and socio-economic status of the respondents had a

highly significant and positive relationship with adoption level of gram growers.

4) Caste, income, education, family size, occupation and socio-economic status of respondents exerted positive effect on the impersonal cosmopolite sources of information.

5) Regression analysis between the independent variables and the use of personal localite sources of information revealed that the information received from personal localite sources was jointly explained by all the seven antecedednt variables to the extent of 12.51 percent. Further, income showed a positive and significant contribution whereas caste showed a negative but significant contribution.

6) In case of personal cosmopolite sources of information, regression coefficient of income contributed positively and significantly whereas regression coefficient of caste, education and land holding contributed negatively but significantly.

7) Regression analysis between farmers, background variables and use of impersonal cosmopolite source of information (mass media) revealed that amount of variation in receiving informations was jointly explained to the extent of 23.98 percent. While it was only 9.19 percent in case of commercial agencies and private sector.

SUGGESTIONS

For the future promotion and promotion of gram following strategies are suggested :

A) Impersonal cosmopolite sources (mass media) of information souces, which can play an important role should be further strengthened and put into service to educate the farmers about various aspects of gram production technology.

B) Efforts are needed on priority basis to impart education to tribal and non-tribal farmers and their wards through various schemes to raise the educational level.

C) For strengthening extension service, intensive efforts are needed to educate the farmers to intensity the area coverage in terms of adoption of gram production technology, organizing result demonstration, fertilizer application and use of insecticides / pesticides etc.

D) Coordination in different sources of information is needed to disseminate the

new ideas/techniques to the farming community.

E) Extension workers should make efforts to educate and motivate the farmers about various components of gram production technology particularly about improved varieties to increase their knowledge as well as adoption of recommended practices of these components.

CORRELATES OF KNOWLEDGE AND ADOPTION OF KOKANI TRIBAL FARMERS

*** P.G.Patil, ** V.U.Borse, and *** P.B.Kharde**

INTRODUCTION

India has the largest concentration of the tribals in the world, which live with peculiar customs and lead an altogether different walk of life. There are altogether 427 tribal communities all over India scattered in certain states like Madhya Pradesh, Orissa, Bihar, Maharashtra, Andhra Pradesh etc. Maharashtra accounts for 9.27% tribals of the total population (Anonymous, 1995). Dhule district has the highest tribal population (40.87%) in the State.

Main occupation of most of the tribals is agriculture. Slight attention is paid for agricultural development in the areas of hills and mountains inhabited by tribals. Tribal agriculture is mostly subsistence in nature and is characterised by the production of food grains just sufficient to meet their requirement. The various technologies related to seeds, fertilizers, plant protection chemicals implements, machinery etc. are mostly neither accepted nor adopted by these tribals. Their economy is un-structured and non-specialised. Thus, most of the tribals are still educationally and economically backward

METHODOLOGY

The present study was carried out in Sakri tahsil of Dhule district. This tahsil comprises of 212 villages and is predominantly a tribal area. Tribal community of this tahsil mostly belongs to Kokani tribe and they are mostly concentrated in the western hilly part. Twelve villages having cent per cent population of Kokani tribe were selected by using random method of sample selection. Further, 120 tribal farmers were selected by random sampling procedure.

* Assistant Professor of Extension Education
** Ex-Post Graduate Student, MPKV, Rahuri (M.S.) and
***Jr. Research Assistant, Extension Wing, College of Agriculture, Dhule-424003 (M.S.)

The data were collected after interviewing tribal farmers with the help of well structured and pretested schedule. The data was analysed with the help of scores, frequency and percentages. Finally the relationships between the selected independent and dependent variables were determined by using correlation coefficient test of significance.

OBJECTIVES

The study was conducted with the following specific objectives.

1) To study the levels of knowledge and adoption of improved agricultural practices by Kokani tribal farmers.

2) To study the relationship between knowledge level and adoption of improved agricultural practices and selected independent variables.

RESULTS AND DISCUSSION

The results of the present investigation are presented and discussed as here under.

1) Knowledge of farmers about improved agricultural practices.

The data presented in Table-1 revealed that majority of the tribal farmers (65%), had low level of knowledge about improved agricultural practices. More than one fourth proportion of them had medium (26.67%) while very few (8.33%) of them had high level of knowledge.

2) Relationship between knowledge level of improved agricultural practices and selected independent variables.

The relationship between knowledge level of improved agricultural practices and selected independent variables was worked out by correlation coefficient (r) and the data are presented in Table 2.

a) Age and knowledge - A non-significant association between age of farmers and their level of knowledge about improved agricultural practices among Kokani tribal farmers was noticed. Thus, the knowledge of farmer was not influenced by their age.

b) Education and knowledge - There was positive and statistically significant correlation between education and knowledge level of improved agricultural practices. Higher education makes farmers more sensitive and prone to change and accept the new ideas more quickly. The finding is in conformity with that of Patil (1995).

c) There was non-significant relationship between the size of family and knowledge level of Kokani tribal farmers about the improved agricultural practices.

d) Social participation and knowledge

The correlation between social participation and knowledge level of improved agricultural practices of Kokani tribal farmers was observed to be highly significant and positive, thereby indicating that, knowledge of farmers increased with increase in social participation. The finding is in agreement with the findings of Pandya and Vekaria (1994).

e) Size of land holding and knowledge

A highly significant and positive correlation between size of land holding and knowledge of farmers was found, indicating that larger the farm size, higher was the knowledge of improved agricultural practices.

f) Annual income and knowledge

The relationship between annual income and level of knowledge of tribal farmers was observed to be positive and highly significant. The farmers from higher income group had relatively more knowledge.

g) Socio-economic status and knowledge

A positive and highly significant correlation between socio-economic status and knowledge level of tribal farmers was observed. The farmers belonging to higher socio-economic status had higher level of knowledge about improved agricultural practices than those of lower socio-economic status. This finding is in line with the finding of Hiremath (1993).

h) Extension contact and knowledge

There was a statistically highly significant correlation between extension contacts of Kokani farmers and their level of knowledge about improved agricultural practices. The farmers who had regular contacts with extension personnel had high level of knowledge than those who had less extension contacts.

3) Adoption of improved agricultural practices by tribal farmers.

The data presented in Table 3 indicated that the majority (70.84%) of tribal farmers had low level of adoption of improved agricultural practices. Whereas, 23.33% of them had medium level of adoption, while very few (5.83%) had high level of adoption. The low level of

adoption might be due that majority of tribal farmers had low level of knowledge and also due to their nature of traditionalism.

4) Relationship between adoption of improved agricultural practices and independent variables

The relationship between adoption of improved agricultural practices and independent variables was worked out by correlation coefficient (r) and the data are presented in Table 4.

a) Age and adoption - The correlation between age and adoption level of improved agricultural practices was found to be non significant. Both young and old persons did not differ in their decision about adoption of improved agricultural practices of their crops.

b) Education and adoption - It can be seen that there was positive and statistically significant correlation between education of Kokani (farmers and their adoption of improved agricultural practices. This means that higher the level of education, higher was the adoption level. Kote (1992) reported similar finding.

c) Size of family and adoption - There was statistically non significant correlation between size of family and adoption level of farmers. It can be concluded that there was no effect of size of family on adoption of improved agricultural practices.

d) Social participation and adoption - A positive and highly significant correlation was observed between social participation and adoption by tribal farmers. Obviously due to higher social participation, they may have gained knowledge and experience, which would have been useful for adoption of various agricultural practices.

e) Size of land holding and adoption - The size of land holding and adoption of improved agricultural practices showed positive and highly significant correlation. It can, therefore, be stated that farmers with higher size of land holding had higher level of adoption of various advanced technology than those of smaller size of land holding. Similar finding was recorded by Patil (1955).

f) Annual income and adoption There was a positive and statistically highly significant correlation between annual income and adoption of improved agricultural practices by Kokani tribal farmers. Due to higher income, individual may be in a position to apply various

operations and practices as adopted by neighboring farmers.

g) Socio-economic status and adoption - There was positive and highly significant correlation between socio-economic status and adoption of improved agricultural practices by Kokani tribal farmers. This can be attributed to the fact that various socio-economic factors i.e. income, education, farm resources, irrigation facilities, size of land holding and relations with formal organisations are responsible for adoption of various improved farm practices.

h) Extension contacts and adoption - The calculated correlation value showed that there was positive and highly significant correlation between extension contacts and level of adoption of improved agricultural practices by farmers. This indicated that farmers having more extension contacts had adopted more practices.

IMPLICATIONS

The findings of the present study pointed out that the overall knowledge and adoption level of improved agril. practices of the Kokani tribal farmers was very low. Hence, the extension agencies should take up intensive extension educational programmes, comprising regular field visits, conduct result and method demonstrations, exhibitions which will create awareness, build up confidence in acceptance of improved agricultural technology and accelerate adoption of technology amongst the tribal farmers so as to bring about social, economic and agricultural development.

REFERENCES

1) *Anonymous, 1995, Statistics of Tribal population and Tribal Sub Plan Areas of Maharashtra State (At a glance), T.R.T.I. Pune.*

2) *Hiremath, M.V. 1993. A study of knowledge and attitude of the farmerw towards horticiulutr development programmes in Pune district. M.Sc. (Agri.) unpublished thesis, MPKV, Rahuri.*

3) *Kote, D.S. 1992. A study of adoption consequences of pomogranate cultivation in Sangamner taluka of Ahmednagar district. M.Sc.(Agri.) Unpublished thesis, MPKV, Rahuri.*

4) *Pandya, R.D. and Vekaria, R.S. 1994. Knowledge and adoption behaviour of banana growers. Mah.Jour.of Extn.Edn. 8:289:290.*

5) *Patil, N.B. 1995. A study of technological gap in adoption of recommended technology of banbana crop production in Yqawqal taluka of Jalgaon District. M.Sc.(Ahgri.) Unpublished thesis, MPKV, Rahuri.*

Note :- Please turn over for tables referred in the text

Table 1

Distribution of tribal farmers accordingto their level of knowledge

Sr.No.	Level of knowledge	Frequency (N = 120)	Per cent
1	Low (Score upto 38)	78	65.00
2	Medium (Score 39 to 48)	32	26.67
3	High (Score above 48)	10	8.33
	Total	120	100.00

Table 2

Relationship between knowledge level of improved agricultural practices and selected independent variables

Sr.No.	Independent variables	Correlation coefficient (r)	t value
1	Age	- 0.068	- 0.17
2	Education	0.457*	2.24
3	Size of family	- 0.101	0.11
4	Social participation	0.586*	3.47
5	Size of land holding	0.619*	2.52
6	Annual income	0.444*	2.45
7	Socio-economic status	0.533*	2.40
8	Extension contact	0.500*	3.02

*** = Significant at 5% level.**

Table 3

Distribution of tribal farmers accordingto their level of knowlddge

Sr.No.	Level of adoption	Frequency (N = 120)	Per cent
1	Low (Score upto 32)	85	70.84
2	Medium (Score 32 to 43)	28	23.33
3	High (Score above 43)	7	5.83
	Total	120	100.00

Table 4

Relationship between adoption of limproved agricultural practices and independent variables

Sr.No.	Independent variables	Correlation coefficient (r)	t value
1	Age	- 0.470	- 0.26
2	Education	0.424*	2.00
3	Size of family	- 0.290	1.05
4	Social participation	0.527*	2.65
5	Size of land holding	0.574*	1.96
6	Annual income	0.415*	2.40
7	Socio-economic lstatus	0.532*	2.66
8	Extension contact	0.469*	2.51

*** = Significant at 5% level.**

SANSKRITIZATION VERSUS TRIBALIZATION

* Alok Chantia

INTRODUCTION

In his book "Social Change in modern India" M.N.Srinivas has defined the process of Sanskritization as the process by which a "Low" Hindu caste, or tribal or other group changes its customs, rituals, ideology and way of life in the direction of a high and frequently "twice born caste".

In the Process of Sanksritization a claim is made for higher status in the social structure and it is therefore a vertical movement. But in sanskritization only there is improvement of status, there are no structural changes. In India besides castes the process of Sanskritization is to be found in tribal communities like Bhil of Rajasthan, Gonds of Madhya Pradesh and other hilly tribes. By the process of Sanskritization a tribal community tries to prove itself to be a part of Hindu society. In his book on "Coorgs", Srinivas had laid undue emphasis upon the ideal of Brahminism. But in the book entitled "Social Change in modern India" he admits that the idea of Sanskritization can also be Kshatriyha, Vaisya and even Shudra.

SANSKRITIZATION AMONG TRIBALS

The process of Sanskritization was very frequent before the period of independence. But after the independence circumstances have changed. Now tribalization is increasing in different groups of the society, because Government of India has listed many groups as schedule caste, schedule tribe in the Vth Schedule of the Constitution and these groups are getting many benefits in services and in other areas. So due to the effect of these benefits no group is interested to declare itself as

*124, Shekheiya pura, Bhraich Pin 271801, Uttar Pradesh

high class and other groups are trying to be under the lower group for taking the benefits by Government.

Sri S.L.Kalia has tried to show that a process of tribalization is event among the castes of Jaunsar Bawar of Uttar Pradesh and Baster of Madhya Pradesh. The elders of dominant castes administer punishment to those who violate its rules. But at times the twice born upholders of great traditions yield to little tradition.

PROCESS OF TRIBALIZATION

Jaunsar Bawar lies in the Chakrata Tahsil of Distt. Dehradun (U.P.) Jaunpur lies. in the Dhantulti Tahsil of Tehri District and Rawain in the purola and Barhkot Tahsil of Uttar Kashi District. In this area other groups are also living witgh Khasha. In the local caste structure are discernible three stratificational level viz. the upper (Landowning castes-The Rajput and the Brahmin) the middle (artisan castes-The Nath, the Bajgi, the mistri and the lohar) and the lower (unclean castes - The Kolta the Dom, and the Chamar). Among these, the caste of upper and lower levels are more numerous than those of middle class. Government declared this area as Jaunsari area and all these groups are under the Jaunsari Tribe. Government declared them tribe on the basis of their queer custom of polyandry. As we know Brahimin and Rajput are of upper castes and they are not tribe but the growing of politics of being polyandrous tribal is a consequence of that on the basis of polyandry and claim of not practising Hinduism and un-touchability (?) the elite in Jaunsar Bawar could wrest for the region of the political status of a Schedule tribe under an irrelevant fragile title, the Jaunsari Tribe and the advantages of protective discrimination flowing therefrom (Bhoria, 1975).

However, this political move has been challenged since then. The status of a schedule tribe for all the Jaunsari, it is pointed out, promotes the interest of the elite castes (The Brahmin and Rajput) at the caste of

those of the middle and lower strata, the have nots.

To retain the status of Schedule tribe, the elite in Jaunsar Bawar lift arguments from the writing of the academicians. They argue that the customs of polyandry or making women Bahubhartika - is functional to their social economy. It need not be disturbed meaning thereby that their status as a schedule tribe should be secured. Following Jaunsaris (The Brahmin and the Rajput), the inhabitants of Rawain-Jaunsari have also been demanding and lobbying politically, for the status of a schedule tribe. Thus, after the independence higher castes are trying to be lower group which is reverse to Sanskritization.

In the same process of tribalization the other group is Harijan-Bhotia. Actually they are Harijans not Bhotia, but they are living with Bhotgia in the border Districts of pithoragarh, Chamoli and Uttar Kashi of Uttar Pradesh the term Harijan Bhotia has obviously come into vogue to distinguish the Harijan families who have been for ages serving Bhotias as hewers of woods and drawers of water.

With the declaration of the Bhotia as a Schedule tribe, the Harijan Bhotias find the position buffling and their future insecure for although as Scheduled Caste. They are entitled to a number of benefits and enjoy the same benefit of schedule tribe, under the Constitution, but Harijan Bhotia are demanding all those privileges which are available to Schedule tribe. They claim that economically, ritually and culturally they are closely linked with Bhotia. So they should also under the schedule tribe for a balance development. So it is also against the Sanskritization where Shudras are trying for tribalization.

Dhankuttas are an endogamous group of Bahraich District of Uttar Pradesh. Before the independence they declared themselves Vaish, under the process of Sanskritization. So they are not listed as SC/ST/OBC but under the process of tribalization they are demanding to be schedule tribe according to their rituals and customs.

So, Brahmin, Kshatriya, Vaishya and even Shudra are trying to adopt the customs of tribes and they are not interested to gain higher status in society. It is matter of tribalization which is just against to Sanskritization.

According to Dr. D.N.Mazumdar "the shrinkage of distances between castes is not due to Sanskritization, but it reverse the lower caste are not moving towards the higher but the higher castes are abandoning their life style". It is the time of tribalization.

REFERENCES

1) *Bhatt, Gauri Shankar* *1997 Anthropology, Women and polyandry, the Eastern Anthropologist, Lucknow publisher -0 EFCS*

2) *Hasan Amir* *1971, Bunch of the wils flower,.Publisher EFCS, Lucknow*

3) *Sharma R.N.* *1981 Indian Anthropology, Publisher Surjit publication, Delhi.*

SKILL TRAINING PROGRAMME IN LIVESTOCK PRODUCTION AND EXTENSION SERVICES : A REPORT

* Dr.A.J.John

AN INTRODUCTION TO THE PROGRAMME

The livestock sector in India, is livelihood intensive and provides supplementary income in the organised sector to 70 million rural families and also to several millions in the unorganised sector. It provides assets and food security in a tribal and backward area. Livestock resources management, conservation and enhancement will increase availability of valuable animal protein for children and lactating mothers, bullocks for agriculture and employment generation.

The Don Bosco Development Centre has initiated a programme called "Tribal Barefoot Veterinary Technician (BFT). The boys thus trained and developed could help several village communities for awareness creation, vaccination and treatment of several livestock, as a self employment programme. The poor peasants could be organised into group and knowledge and skills for conservation and management of livestock be imparted by their own community barefoot veterinary technicians.

Simple disease prevention and control measures like deworming, vaccination, first aid, treatment, wound dressing and use of herbal and indigenous medicine could result in reduction in mortality and increase in production, in several villages. It is expected that these trainees could earn in the first year at least Rs. 200/- to 700/- per month as a self-employment programme working in 4 to 10 villages.

During 1999, the main focus was development of community based programme of multi-purpose Extension workers for the management of natural resources especially livestock in Santhal, Uravu and Nepali tribal areas of Bihar, M.P., Orissa, West Bengal and

*39 Narang Colony, Janakpuri, New Delhi

Sikkim. Trainees were selected by the communities and were given intensive skill transfer training for 20 days at the macro training centres. This work was taken u p by DB-DOC with great care.

The inauguration of the programme was arranged at the Technical Training Institute campus of Don Bosco, Kaurmunda, Sundergargh district, Orissa, by lighting the lamp by hostel warden Fr. Labraunthus Lakra.

There were 30 trainees from six micro/sub-centres of Don Bosco Development Centre. The details of the trainees are presented in the table. Culturally they were mainly from Uravu, Kadi and Munda scheduled tribes. These tribals were from the poorest villages. All the trainees were below the age of 25. The educational level was around 8 to 12 years of schooling.

These tribals were mainly agriculture labourers, following a nomadic life. Currently, most of them are settled and work as poor agriculture labourers. Leadership and initiative qualities were very poor. Their villages and hamlets have very minimum civic amenities.

This skill transfer training programme was conducted for 20 days. The resource person, a registered veterinary practitioner Dr. A.J.John, B.V.Sc., M.Sc., Ph.D. was present in all these days to conduct the classes and practicals in Hindi. A trainee BFT student used to translate in Sadari language. The daily schedule of training started at 7 in the morning with adequate breaks at 8 A.M., 10.30 A.M., 12 Noon, 4 P.M., 5.30 P.M. and 8 P.M. for breakfast, tea, lunch, tea, games and dinner, respectively.

The trainees had 6 to 8 hours of practical, demonstration and group discussion classes. Some of the trainees took special interest to sit late and study. The schedule was rearranged whenever vaccination of poultry and cattle was conducted early in the morning 5.30 A.M. or evening at 5.30 P.M. The trainees had ample opportunity to attend to various disease cases, wounds etc. clean and dress up and provide treatment. Herbal and allopathy medicines were used.

Initially the trainees were helped by various methods to organise themselves

into a group. They were divided into four groups for group discussion and for various practicals. The four group leaders were selected in order to manage the trainees. The initial classes were taken on, explaining various systems of the body like digestive, circulatory, respiratory, skeletal, muscular, nervous, glands and reproductive systems. Later, the trainees were explained main symptoms and treatment of various infectious diseases, non-infectious wounds, digestive system diseases, metabolic disorders, mineral deficiency, skin infection, internal and external parasites. The trainees had classes on feeding, management of young chicks, piglets, kids and calves, fodder development and piggery management. They could learn handling of repeat breeder cases, difficulty in parturition and retention of placenta.

Various herbal medicine preparations for bloat tympany, diarrhea, retention of placenta, wounds, indigestion, anoestrous and external parasites were demonstrated, the trainees tasted them and tried to relate with their traditional medicines and wisdom. Herbal medicines, branding and bleeding which are commonly used in the villages were discussed and its usefulness focused.

The trainees were sent to villages for developing abilities in group contact, vaccination of approximately 1000 poultry (Ranikhet disease) and 500 cattle (HS & BQ vaccine), deworming of 100 chicks, several piglets, ducks and goat. They had the opportunity to see video films on FMD, Pashupalan, Reproduction and AI, Calf Rearing, Rabbit Rearing, watershed management, thrift and credit union etc. The diseases and physiological phenomena were explained using the video show.

They were taught first aid in human beings (using the dispensary run by the sisters near by) like cut wounds, fever, cold, cough, diarrhea, worms, malaria, T.B., leprosy etc. Catholic Hospital Association of India (CHAI) and Voluntary Health Association of India (VHAI) charts and video cassettes of Herbal medicines were used.

Various teaching aids and methods were used like role play, posters, charts, photographs, specimens, video shows and case studies by trainees. The four groups conducted competitions by taking up

presentation of difficult diseases, its treatment and care during convalescence of the animal. Written tests were conducted in order to test the knowledge of the trainees before, during and after the training. The trainees were taken to nearby Veterinary Hospital and farms and explained all the medicines available there and witnessed the treatment of cases in the hospital. The trainees were explained the non-availability of medicines and vaccines through Government supplies, highlighted fodder varieties and its seed supply.

By the end of the training the tribal youths/trainees were confident and enthusiastic. They could master communication skills, group contact, convincing the owner, diagnosis of the case and treatment. The Sr. Sushila, Director, Swagatham Centre (Woman Development Wing of Hasaribagh Holy Cross Sisters, Kauramunda),

Fr. Labraunthes Lakra, Hostel Warden, and several other dignitaries attended concluding Session. The tool kit and medicines worth of Rs. 2000/- and the first stipend of Rs. 600/- to the tribal boys were distributed. Few group songs were presented by the trainees. A medicine bank at Kauramunda was set up by purchasing a fridge and necessary material. The bank was inaugurated by the Village Prathan, Kauramunda by handing over the medicines to the trainees.

This report on "Live stock production and extension services is an experience, shared by Dr. A.J.John, can be either replicated in other tribal areas or improved upon. - Editor, T.R.B.

PALMAR TRANSVERSE CREASES AMONG THE DHANKUTTAS OF DISTRICT BAHRAICH IN UTTAR PRADESH

* Alok Chantia

INTRODUCTION

In recent years, the developments in the field of significance of Palmar creases has been fully recognised. Number of studies are now available on use of Palmar Creases in population, forensic and Anthropological studies (Bali and Chaube, 1971, Chaube 1977, Eshwaraiah and Bali 1977, Bali 1983, Sidhu et al 1985). The present study aims to investigate polymorphism of various Palmar transverse creases among the Dhankuttas of Bahraich in Uttar Pradesh and evaluate their affinities with other populations of this region.

The Dhankuttas are an endogamous unknown caste group of Uttar Pradesh the name Dhankutta is related with a story. This name was given by a king to their forefathers as a reward. They trace their origin to Rajasthan, but it is under investigation.

MATERIAL AND METHOD

Bilateral palm prints using ink method were collected from 245 (120 males and 125 females) unrelated randomly selected Dhankuttas of Bahraich, the prints were analysed following 3 fold (SDT) creqase classification of Bali and Chaube (197), Chi-square statistics was applied to evaluate bimanual, bisexual and population differences.

RESULTS

The bimanual and bisexual distribution of 3 main types of palmar transverse Creases, i.e. Single Raidal Base Creasee(SRBC), Double Radial Base Creases (DRBC) and Triple Radial Base

* Research Fellow, Department of Anthropolgy, Lucknow University, Lucknow, U.P.

Creass (TRBC) is given in Table I. DRBC ;in predominant in both hands in either sexes, but is more prominent in male right hands. SRBC and TRBC is more common in left hands in both sexes. Although, alll three types are not found exactly in euqal frequencies in right and left hands, yet the bimanual differences are not statistically significant. Sex differences among the Dhankuttas are highly significant (X^2 =11.99, 2df p 0.01) as is also observed in prevbious studies (Chaube, 1979).

The finer classification of the principal types based upon the initial bifurcation of split of transverse crease is igven in Table 2. S_4 and D_4 subtypes of SRBC and DRBC respectively are most common in both sexes. S5 is absent in both sezes. S_3 is common in males and S_2 in females. D_4 subtype of DRBC is dominant in either sex followed by D_5 in males and D_6 in females. D_1, D_2, D_3 subtypes were very rare. No subtypes of TRBC were encountered in the present study.

CONCLUSION

The comparison with other North Indian populations shows that Dhankuttas have a predominance of DRBC and alight decrease of SRBC and TRBC types. Dhankuttas males differ significantly from Bhangi males)P <0.01) and Dhankuttas females from Brahmins (P < 0.001) and Punjabis (P 0.001). Combined Dhankutta population sample differs significantly from Brahmins (P < 0.001) and Bhangis)P < 0.01) Punjabis (P < 0.001) and Patials Punjabis (P.< 0.001) (Chaube, 1977, Sidhu et al. 1985). These differences are in line with differences observed in serogenetic and morphometirc attributes (Mastana, 1987) and refelect upon diverse origins of these populations. But owing to paucity of avialble published data on Northern Indian and related populations, no pragmatic picture can be drawn, and this warrants further studies to understand the ethnoc variation of this trait among different populations.

REFERENCES

1) Bali, R.S. 1983. Creases in forensic and criminological investigation. In:Anthropology in Indian Context, ed by I.J.S. Bansel, PP. 187-194, Delhi, Today tomorrow's Printers and Publishers.

2) Choube, R., 1979. Palmar creases as a morphological variable. Ind. J.Phys. Anthrop. and Hum. Genet., 5: 123-136.

(P.T.O. for tables)

Table 1

Bimanual and bisexual distribution of Palmar Flexion Creases among the Dhankuttas

Type	Males						Females					
	Right		Left		R + L		Right		Left		R + L	
	No.	%	No.	%	No.	%	No.	%	No.	%	No.	%
SRBS	6	5.00	9	7.50	15	6.25	11	8.80	14	11.20	25	10.00
DRBC	108	90.00	104	86.67	212	88.33	99	79.20	93	74.44	192	76.80
TRBC	6	5.00	7	5.83	13	5.42	15	12.00	18	14.44	33	13.20

Bimanual differences

Males Chi-square 0.74, P N.S.

Females Chi-square 0.82, P N.S.

Sex differences Chi-square 11.99, 2df, P<0.01

Table 2

Frequency distribution of sub types of Palmar Flexion Creases among the Dhankuttas

Type	Males						Females					
	Right		Left		R + L		Right		Left		R + L	
	No.	%	No.	%	No.	%	No.	%	No.	%	No.	%
SRBS	6	5.00	9	7.50	15	6.25	11	8.80	14	11.20	25	10.00
S_1	1	0.83	2	1.67	3	1.25	2	1.60	2	1.60	4	1.60
S_2	-	-	-	-	-	-	3	2.40	4	3.20	7	2.80
S_3	2	1.67	3	2.50	5	2.08	1	0.80	1	0.80	2	0.80
S_4	3	2.50	4	3.33	7	2.92	5	4.00	7	5.60	12	4.80
S_5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
DRBC												
D_1	1	0.83	1	0.83	2	0.83	-	-	-	-	-	-
D_2	3	2.50	2	1.67	5	2.08	1	0.80	-	-	-	0.40
D_3	3	2.50	4	3.33	7	2.92	2	1.60	1	0.80	3	1.20
D_4	79	65.83	81	67.50	160	66.67	80	64.00	83	66.40	163	65.20
D_5	16	13.33	12	10.00	28	11.67	5	4.00	4	3.20	9	3.60
D_6	6	5.00	4	3.33	10	4.17	11	8.80	5	4.00	16	6.40
TRBC	6	5.00	7	5.83	13	5.42	15	12.00	18	14.40	33	13.20

आदिवासींच्या परंपरा चालीरिती व धार्मिक कल्पना

* श्री.आर.डी.खरोसेकर

महाराष्ट्रात एकूण (४८)अनुसूचित जमाती आहेत. यात प्रामुख्याने आंध, भिल्ल, गोंड, कोरकू, कातकरी, कोलाम, वारली, ठाकूर, महादेवकोळी इ.जमाती मोडतात. आजच्या विज्ञान व आधुनिक युगात आपण वावरत असलो तरी आदिवासींची अजूनही म्हणावी तशी प्रगती झालेली दिसून येत नाही. यामागची कारणे अनेक आहेत. त्यापैकी मुख्य कारण हे साक्षरतेचे आहे. महाराष्ट्रात आदिवासींच्या साक्षरतेचे प्रमाण १९९१ च्या जनगणनेनुसार ३७.७७ टक्के इतके आहे. यात प्रामुख्याने त्यांच्या पारंपारिक समजूती, अंधश्रध्दा इ.गोष्टींचाही समावेश होतो.

मानव आपले आस्तित्व टिकविण्यासाठी, स्वत:चा विकास साधण्यासाठी भोवतालच्या परिस्थितीचा, निसर्गाचा योग्य तो उपयोग करुन घेऊन स्वत:ची प्रगती साधत असतो. त्यासाठी तो निसर्गावर सातत्याने मात करण्याचा प्रयत्न करीत आला आहे. मानवाची निसर्गावर मात करण्याची अखंड धडपड चालू आहे. परंतू ही गोष्ट साध्य करणे अजूनपर्यंत तरी मानवास शक्य झालेले नाही. निसर्गावर मात करण्याच्या त्याच्या या घटनांमुळे त्याला अनैसर्गिक अशा संकटांना सामोरे जावे लागते. उदा.भूकंप, दुष्काळ, पूर, वादळे, अतिवृष्टी, रोगराई इ.संकटांना सामोरे जाण्यासाठी किंवा सुरक्षित जगण्यासाठी त्याला पुन्हा निसर्गावरच अवलंबून राहावे लागते व तो त्याची एका भावनिकक्षणी पूजा करु लागतो. याच ठिकाणी/याच प्रयत्नांमधून धर्माची निर्मिती झाली व त्यातूनच वेगवेगळ्या चालीरिती, परंपरा, रुढी उदयास आल्या असाव्यात, असे वाटते.

अलौकीक शक्तीवरील दृढ विश्वास व धर्माचा पाया असून हीच कल्पना सर्व समाजामध्ये दृढ झालेली आहे. आदिवासींचे संपूर्ण जीवन निसर्गाशी निगडीत असते.

* संचालक, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, महाराष्ट्र राज्य, पुणे४११ ००१

त्यामुळे त्यांचा धर्म, देव, गुरु इ.निसर्गातील असल्याचे काही ठळक गोष्टीवरुन स्पष्ट होते. उदा.वाघोबा देव, धान्याची पूजा करणे, नारनदेव इ.यात पशु, पक्षी, झाडे, धान्य इ.निसर्गातील घटकांची पूजा करताना आदिम जमाती आढळून येतात.

महाराष्ट्रातील आदिवासी जमातीच्या चालीरिती, धार्मिक कल्पना, रितीरिवाज व उपासना पध्दती भिन्न भिन्न प्रकारच्या आहेत. आदिवासींच्या धार्मिक रुढी निसर्ग पूजेतून निर्माण झालेल्या आहेत. जे जे निसर्गात गूढ ते ते सर्व पूजनीय अशी त्यांची भावना असते. आकाश, आकाशात चमकणारी वीज, सूर्य, चंद्र, तारे,ढग, प्रचंड झाडे, वाघ, सिंह,साप, विंचू अशा नैसर्गिक गोष्टींची आदिवासी जमातीमध्ये पूजा करतात. त्यांच्यामध्ये हिरवा, चित्ता, हिमाई, डोंगरदेव, गांवदेव, कणसरी, धरतरी इ.देवदेवता असल्याचे दिसून येते. ते आपल्या पितरांनाही देव मानतात. मृतात्मेदेखील त्यांना देवासारखेच वाटतात. त्यांना ते चेडा, सुपली, वीर इ.नांवाने ओळखतात. मन्नादेवी, महालक्ष्मी, चामुंडा, महादेव, नारायणदेव, भैराबा, खंडोबा, मारुती इ.हिंदू देवांचीही काही आदिवासी जमातीत पूजा करतात.

आदिवासी मूलतःच भित्र्या स्वाभावाचे, गरीबवृत्तीचे असल्याचे दिसून येतात. त्यांचा भूताखेतावर, पिश्चांवर विश्वास असतो. त्यांच्या कोपामुळे रोगराई, संकटे निर्माण होतात, असा त्यांचा समज आहे. ते आपल्या पितरांना देव मानतात. अतृप्त आत्म्यांनी आपल्याला त्रास देऊ नये म्हणून ते पितरांची पूजा करतात. त्यांच्या पितराचे देव लाकडांच्या ओंडक्यावर/दगडावर कोरुन गांवाच्या बाहेर वेशीजवळ उभे केलेले असतात.

आदिवासींच्या जीवनात 'भगत' ही एक धार्मिक संस्था असून तो त्यांच्या जीवनाचा एक अविभाज्य घटक असतो. मुलांना दुखणे आले भगताकडे जा, गाई-गुरे, कोंबड्या इ.पाळीव जनावरांना रोगराई झाली, भगताकडे जावून त्यावर उपाय करतात. त्यांचा भगतावर पूर्ण विश्वास असतो. भगताला दैवीशक्ती प्राप्त असते. त्याला गूढ गोष्टीचा अर्थ समजतो, तो भविष्य वर्तवू शकतो, अशी त्यांची समजूत असते. परंतू भगताला ताडीमाडी, कोंबडी व पैसा दिल्याशिवाय तो काही सांगत नाही, हेही तितकेच खरे आहे. अलिकडच्या काळात काही आदिवासी शिक्षित झाल्यामुळे त्यांचा भगताकडे असलेला दृष्टीकोन बदलत असून ते

आजारपणात वैद्यकीय मदत घेऊ लागलेले आहेत. भगताला वनौषधीची, झाडपाल्याची माहिती असल्याचेही बऱ्याच जमातीमध्ये आढळून येते. त्यामुळे साध्या साध्या उपचारांवर हे लोक बरेही होतात, असे दिसते. मूलतः आदिवासी डोंगरदऱ्याच्या भागात राहत असल्याने त्यांना होणारे रोग हे कुपोषणामुळे होत असल्याचे दिसून येत आहेत. विशेषतः स्त्रियांमध्ये व मुलांमध्ये हे प्रमाण जास्त आढळून येते. याला अनेक कारणे आहेत. पहिले व मुख्य कारण म्हणजे पौष्टिक व भरपूर आहाराची कमतरता , जंगलात मिळणारी कंदमुळे व फळे, तसेच काही प्राण्यांची शिकार करुन ते त्यांचा उदरनिर्वाह करतात. शेती फारशी नसल्याने व वेठबिगारी हाच त्यांचा परंपरेने चालत आलेला उद्योग असल्याने त्यांना स्वतःला स्वतःच्या कुटुंबापुरते पुरेसे उत्पन्न मिळत नसल्याने कुपोषण होऊन मृत्यु ओढवत असल्याचे दिसून येते.

आदिवासींच्या जीवनात दारुला विशेष महत्व आहे. जन्मल्यापासून पुढे बारसे, लग्न, मृत्यु, पंचायत सभा, पाहुण्यांचा सत्कार, सण, जत्रा इ.विशेष प्रसंगाच्या निमित्ताने एकत्र येणे झाले की, दारुचा पाहुणचार होतो. काही जमातीत तर मूल जन्माला आले की, त्याच्या तोंडात दारुचा थेंब टाकला जातो. तसेच मनुष्य मेल्यावरही त्याच्या तोंडात दारु घातली जाते. इतके महत्वाचे स्थान दारुचे आदिवासींच्या जीवनात असल्याचे दिसून येते. दारु पिणे हे पाप आहे,ते समाजस्वास्थ्याला विघातक आहे हे मूलतःच आदिवासी समाज जीवनाला मान्य नाही. इतके दारुचे नि आदिवासींचे अतूट असे नाते आहे. आदिवासींमध्ये स्त्री, पुरुष, मुले सर्व लहानथोर दारु पितात. त्यांच्यात लहान मोठा हा भेदभाव दारु पिताना आढळून येत नाही. 'होरी''अंबील' 'होडिया' असे दारुचे अनेक प्रकार त्यांच्यात प्रचलित आहेत. मोहांच्या फुलांची दारु सर्वत्र घेताना दिसून येते.

ज्याप्रमाणे दारुला आदिवासीमध्ये स्थान आहे, तसेच स्थान नृत्य व गाण्यांच्या बाबतीत आहे, असे म्हटले तर अतिशयोक्ती होणार नाही, असे वाटते.

महाराष्ट्रातीलच नव्हें तर भारतातील सर्व आदिवासी जमातीच्या संस्कृतीतील एक विशेष बाब म्हणून नृत्य/गाणी यांची आवड जन्मल्यापासून मरेपर्यंत प्रत्येक आदिवासी स्त्री/पुरुष यांच्यात निसर्गतःच असते. आदिवासीमध्ये लहानथोर नृत्य करताना दिसून

येतात व यावेळी ते आपली भावना गाण्यांच्या रुपाने प्रकट करतात. निरनिराळ्या धार्मिक विधीच्या वेळी सण समारंभात, शेती व्यवसायाच्या भिन्न हंगामात, सामाजिक समारंभाच्या वेळी वेगवेगळी गाणी गाऊन वाद्ये वाजवून नृत्ये केली जातात व अशारितीने ते आपली करमणूक करुन घेतात. उन्हातान्हातून राबणारे, कधी खायला आहे तर कधी नाही, असे जंगलातील खडतर आयुष्य जगत असताना नृत्य गाण्यांच्या माध्यमातून ते त्यांची सर्व दुःखे विसरुन जातात. एकमेकांच्या हातात हात घालून, ढोलक्याच्या तालावर लयबध्दतेत नाचताना व गाणी म्हणताना हे आदिवासी भोवतालच्या निसर्गाशी एकरुप होत असताना दिसून येतात.

आदिवासींच्या अनेक जमाती असून त्यांच्यात नृत्यांचेही अनेक प्रकार असून ते वेगवेगळ्या प्रसंगानुसार वेळोवेळी नृत्ये करतात. त्यांची ही नृत्ये परंपरागत आहेत. ही नृत्ये त्यांना कोणी शिकवित नाहीत. त्यांना जसे सुचते तसे ते नाचत जातात. या नाचण्यात ही एक प्रकारची लय असते. जसे नाचाच्या बाबतीत तसेच गाण्याच्या बाबतीतही म्हणता येईल. त्यांना जसे सुचत जाते तसे ते गात जातात. त्यांच्या गाण्यातही एक प्रकारची गेयता असते. परंतू आदिवासी जरी निरक्षर असले तरी निसर्ग हा त्यांचा मोठा शिक्षक असल्याने त्यांना निसर्गतःच अशी गाणी सुचली जातात. ही गाणी कुठेही लिहिलेली नसल्याने परंपरेने मुखोदगत केलेली आहेत. परंपरेने पाठ होत आलेली ही गीते व्याकरण, वृत्त यांच्या दृष्टीने जरी ओबडधोबड असली तरी त्यात आदिवासी जीवनाचे वास्तव प्रतिबिंब असल्याचे दिसून येते व त्यामुळे ती हृद्य वाटतात. परंपरागत चालत आलेल्या गाण्यांव्यतिरिक्त सुध्दा काही प्रासंगिक गाणी आदिवासी तरुण त्या त्या वेळी रचतात व म्हणतात.

आदिवासी नृत्यांचे निरनिराळ्या प्रसंगासाठी निरनिराळे प्रकार आहेत आणि यावेळी त्यांची वाद्ये पण निरनिराळी असतात, असे दिसून येते. दिवाळी, होळी, अशा सारखे सण, लग्नसमारंभ, सुगीचा हंगाम संपला की या नृत्यांना अगदी बहर आलेला दिसून येतो.

आदिवासी जमातीत असलेल्या विविध नृत्यांचे प्रकार खालीलप्रमाणे आढळून येतात.

१.	कांबडनाच	वारली जमात
२.	तारपा नाच	वारली जमात
३.	शिमग्यांचा नाच	वारली जमात
४.	ठाकऱ्या नाच	कोकणा जमात
५.	ढोल नाच	ठाकर जमात
६.	होळी नृत्य	कोरकू जमात
७.	दंडारनृत्य	गोंड जमात
८.	डिंडण नृत्य	भिल्ल जमात
९.	बोहाडा नृत्य	महादेव कोळी

आदिवासींच्या जीवनात दारु व नृत्य याला जन्म व मृत्यु, सुख व दुःख अशा कोणत्याही प्रसंगी महत्वाचे स्थान असल्याचे दिसून येते. आदिवासी लोकगीतातून मुलाचा जन्म झाल्यावर आनंदाने नृत्ये केली जातात. लग्नविधीत तर नृत्याला महत्वाचे स्थान आहे. जसे हिंदु धर्मात वेगवेगळे विधी लग्नाच्या वेळी केले जातात, त्याच पध्दतीने आदिवासींमध्येही हिंदू धर्माचा पगडा असलेला दिसून येतो. कारण कित्येक वर्षापासूनच त्यांचा हिंदू समाजाशी संपर्क आलेला आहे. त्यामुळे त्यांचे धार्मिक विधी, परंपरा, चालीरिती इ.हिंदू सारख्या असल्याचे दिसून येतात.

त्यांच्या नृत्यातून, लोकगीतातून, त्यांच्या जीवनातील सामाजिक मूल्ये, त्यांच्या विचारधारा यांचे दर्शन घडते. तसेच विविध प्रकारच्या लोकगीतांतून त्या त्या प्रसंगाची वर्णने करताना प्रामुख्याने शृंगाररसाचा, प्रणयांचा परिपोष झाल्याचे दिसून येते. त्याचबरोबर मानपान, रुसणे-फुगणे, देणे-घेणे, आनंद-दुःख, कोपरखळ्या, पती-पत्नीला उपदेश इ.घटकांचा ही उल्लेख केलेला दिसून येतो.

वेगवेगळ्या नृत्यप्रकारात वेगवेगळी वाद्य वाजवली जाताना दिसून येतात. तारपा नृत्य करताना तारपा वाजवितात. ढोल नाचाच्या वेळी ढोलाच्या तालावर नृत्य केले जाते. तर डफ व पावे ही कोलामांची विशेष वाद्य आहेत. दंडारी नृत्यात कोलाम दंडधारी (दंडारी) नृत्य करतात यात दंड घेऊन नृत्य केले जाते. बोहाडा नृत्यात विविध प्रकारच्या देवदेवता, प्राण्यांचे मुखवटे

घालूनच नृत्य सादर केले जातात. यात धार्मिकतेला धरुनच नाचगाणी होतात.

आदिवासी जीवनात जितके सण तितकेच नाच आणि तितकीच विविध गाणी त्यांच्या सांस्कृतिक जीवनाच्या, मूल्यांच्या कल्पना नागरी जीवनापेक्षा भिन्न आहेत. त्यांच्या नाचगाण्यातही मद्यपानाला महत्वपूर्ण स्थान आहे. नृत्याच्या वेळी सर्वजण मद्यपान करतात. त्यामुळे नाचणाऱ्यांना नवा हुरुप येतो.

आदिवासी नृत्ये हे त्यांचे वैशिष्टय असल्याचे वरील विवेचनावरुन दिसून येते. त्यांच्या नृत्यात धार्मिक भावना दडलेल्या असतात. वेगवेगळ्या प्रसंगी वेगवेगळी नृत्ये नाचून ते आपली भावना प्रकट करतात. विशेषतः पावसाळा संपून धान्य हाती येण्याच्या सुमारास त्यांच्या नाचांना प्रारंभ होतो. गांव दिवाळीपर्यंत असे नाच चालतात. त्यांची वाद्ये नैसर्गिकच म्हणजे दुधी भोपळ्याची, लाकडी, कातड्यांची व तंतूची असतात. घुंगराचाही वापर नृत्यासाठी केला जातो. त्यांचे कालमान व ऋतु नाचासाठी ठरलेले असतात. ज्या प्रसंगाचा नाच त्याचप्रसंगी नाचला पाहिजे, असा त्यांचा कटाक्ष असतो. आदिवासींना त्यांच्या नृत्यासाठी प्रेक्षकांची आवश्यकता नसते. ठरल्यावेळी विशिष्ट ठिकाणी वाद्यांचा नाद येऊ लागला की, आदिवासी तरुण-तरुणींचे पाय त्या रोखाने सहजासहजी चालू लागतात. एकदा नाच चालू झाला की तो तहानभूक विसरतो व त्याला रात्र कधी संपते हेही समजत नाही.

अशाप्रकारे आदिवासींमध्ये अनेक चालीरिती असून ते बहुतांशी हिंदू धर्माप्रमाणे देवदेवता पूजताना आढळतात. त्यांचा हिंदु धर्माशी जवळचा संबंध असल्याचेच यावरुन दिसून येते.

संदर्भ-

१. *महाराष्ट्रातील आदिवासी आणि त्यांचे प्रश्न-* *श्री.सुधीर फडके*

२. *आदिवासी लोकगीते* *डॉ.जी.एम.गारे, श्री.सुधीर जोग*

३. *भारतीय आदिवासी समाज आणि संस्कृती* *डॉ.जी.एम.गारे*

कळवण प्रकल्प - भौगोलिक भिन्नता व आदिवासींची आर्थिक स्थिती यावर उहापोह - आवश्यक गरज

* श्री.रा.बा.मोकाशे

१३ सप्टेंबर, १९८९ ला कळवण प्रकल्पात आदिवासी विकास अधिकारी म्हणून हजर झालो तद्नंतर प्रकल्प अधिकारी म्हणून ३०/११/१९९३ पर्यंत काम केले. एकुण चार वर्षे कळवण प्रकल्पात काम करण्याची संधी मिळाली - ध्येय व ध्यास आदिवासींच्या शैक्षणिक विकासाचा होता तसेच आर्थिक विकासाच्या योजना राबविण्याचा होता. सदर प्रकल्पात काम करताना विविध अनुभव आले व आदिवासींचे जीवनास जवळून पाहण्याचा योग आला.

कळवण प्रकल्प हा पाच तालुक्याचा - कळवण, बागलाण, सुरगाणा, चांदवड, मालेगांव हे तालुके अंतर्भुत आहेत. तसे पाहिले तर कळवण व सुरगाणा तालुके पूर्ण आदिवासी तालुके तर बागलाणचा पश्चिम भाग ६२ गावे आदिवासी उपयोजनेत मोडतात. तीन तालुके हे सह्याद्रीचे कुशीत वसलेले पण भौगोलिक भिन्नता स्वतंत्र आहे व हवामान/पाऊस यात फारसा फरक नसला तरी पीक पध्दती मात्र भिन्न भिन्न दिसून येते. कळवण तालुक्यात मुख्यत्वे कोकणा समाजाची वस्ती आहे. बागलाणमध्ये कोकणा व भिल्ल समाज आहे तर सुरगाणा तालुक्यात कोकणा समाज दिसून येतो. तीन तालुक्यांची आर्थिक स्थितीची तुलना केली तर भिन्न आहे. कळवण तालुक्यात आदिवासी शेतकऱ्यांना शेतीसाठी पाण्याचे महत्व कळल्यामुळे व साधनाची उपलब्धता असल्यामुळे आर्थिक स्थिती इतर तालुक्यांचे मानाने बरी आहे. त्यामुळे त्यांच्या शेती पद्धतीत पारंपारिक व सुधारित शेती पध्दती दिसुन येते. पाण्याचा पुरेपुर वापर करुन घेण्याची कला विकसित केल्यामुळे व खात्याने दिलेल्या वीजपंप व तेलपंप व न्युक्लिअस बजेट योजने अंतर्गत पी.व्ही.सी. पाईप पुरवठा या योजनांमुळे त्यांच्या शेतीमध्ये गह/मका या पीकांबरोबरच

* उपसंचालक, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, महाराष्ट्र राज्य, पुणे ४११ ००१

भाजीपाला उत्पादन करणे, कांदा पीक घेतले जाते. त्यामुळे त्यांची आर्थिक स्थिती सुधारत आहे. कळवण तालुक्यात आदिवासींचे नेतृत्व हे कुशल/धूर्त व विकासाचा ध्यास घेतलेले असल्याने इतर तालुक्यांचे तुलनेत निश्चित झेप घेणारे आहे हे मान्य करावे लागेल. याशिवाय या तालुक्यात रस्ते, पिण्याचे पाणी, लघुपाटबंधारे, पाटबंधारे योजनांची निश्चित अशी विकासकामे केल्यामुळे आदिवासी तालुका असूनही` शेती विकास व त्यास अनुकूल असे पशुधन विकास, कुक्कुटपालन व दुग्धव्यवसाय विकास वाढीस लागला आहे. या उपलबध साधनांचा उपयोग करुन घेऊन सर्वसामान्य जीवनमान सुधारले असून आर्थिक स्थिती सुधारण्याचे स्थितीत आहे. प्रकल्प कार्यालयाचा समन्वय व इतर खात्यांचे कार्यान्वियाने याचा मेळ योग्य रितीने राबविण्याची क्षमता स्थानिक नेतृत्वास पुर्णतः असल्यामुळे खऱ्या दृष्टीने तेथील विकास, विकसनशील मार्गाने चालू आहे असे म्हटले तर ते वावगे ठरु नये. तालुक्यातील आदिवासी शेतकरी हा आपल्या शेतीमध्ये वस्ती करुन राहात असल्यामुळे त्याचा व त्यांचे कुटुंबातील प्रत्येक माणसाचा पुर्ण वेळ शेतीमध्ये जातो त्यामुळे त्यांचे शेतीचा विकास होण्यास मदत झाली आहे. उपलब्ध पशुधन बैल यांचे आधारे आदिवासी शेती करतो तर वीजपंप/तेलपंप यांचे सहाय्याने उपलब्ध पाण्याचा पुरेपुर फायदा घेणेसाठी तो प्रयत्न करतो. याशिवाय कळवण तालुक्याचे पश्चिम भागात जे आदिवासी शेतकरी १० एकर किंवा त्यापेक्षा अधिक जमीनधारक आहेत त्यांची शेती ही सुधारक पध्दतीने बागायती पिकांची व ज्या पिकांमधून शेतकऱ्यास जास्तीत जास्त नफा मिळणे शक्य आहे उदा.ऊस, द्राक्षे, कांदा, सुधारीत भाजीपाला इत्यादी पिके घेण्यात अग्रेसर आहे.

विहीरी, नदी, नाले यांना पाटबंधारे प्रकल्पाचे योजनांमुळे पाण्याचा स्त्रोत उपलब्ध झाल्यामुळे व धरण चनकापूर/धनोली व अन्य लहानमोठे प्रकल्प विकसित होत असल्यामुळे निश्चितपणे पाण्याची उपलब्धता वाढीस लागली आहे. त्यामुळे या भागात सुधारीत शेतीने विकास होत आहे. यामध्ये शेतीचे आधुनिक तंत्रज्ञान व रासायनिक खताची मात्रा यांचे प्रशिक्षण दिल्यास तसेच सेंद्रिय व जैविक खते वापरून शेतीचा दर्जा सुधारण्याचे सूत्र विकसित

केल्यास कळवण तालुक्यातील आदिवासी शेतकरी आधुनिक शेतीच्या विकासात गरुडझेप घेईल यात शंका नसावी.

परंतु यासाठी शेती खाते, पाटबंधारे, आदिवासी विकास प्रकल्प कार्यालय यांचा योग्य समन्वय ठेऊन शेतकऱ्याचे वेळोवेळी प्रशिक्षण/चर्चासत्र/बाजाराची उपलब्धता याचा अभ्यास करुन नगदी पिकांचे नियोजन/पिक संवर्धन व उत्पादन वाढीचा कार्यक्रम राबविल्यास ते आदिवासी जनतेच्या हिताचे ठरेल. यासाठी अजूनही या भागात लहानमोठ्या उपसा जलसिंचन योजना राबविल्यास बरेचसे क्षेत्र ओलीताखाली येऊ शकते व त्या आधारे त्यांचा विकास करणे सहज शक्य होऊ शकेल.

सुरगाणा तालुका

सह्याद्रीच्या कुशीत वसलेला व गुजरात राज्याला जवळ असलेला हा तालुका असून मुख्यतः कोकणा हा आदिवासी समाज तेथे राहतो. नार व पार च्या खोऱ्यात असलेल्या गावामधून तर पुर्व सुरगाणा तालुका हा चिराई च्या माळ माथ्यावर उपलब्ध गावातून वस्तीमधून आढळतो. पावसाळ्यात अति पाऊस म्हणजे सरासरी १००० मिली पेक्षा अधिक पाऊस पडतो. पण उन्हाळ्यात पिण्याचे पाण्यासाठी महिलांना उपलब्ध झऱ्यावरुन, विहीरीवरुन पाणी आणावे लागते. गाव व पाडा यांचे सर्वेक्षण करुन उपलब्ध पाण्याचा स्त्रोत पाहून लहान योजना त्या त्या गाव व पाडा यांचेसाठी राबविल्यास बराच प्रश्न सुटू शकतो व अशा लहान पाणी पुरवठा योजनामुळे बऱ्याचअंशी प्रश्न सुटलेला आहे.

शेतीसाठी पुरेसा पाऊस पडूनही डोंगराळ भाग असल्यामुळे व शेतीला पाणी पुरवठा योजना मोठ्या प्रमाणात व पुरेशा उपलब्ध न होवू शकल्यामुळे हा तालुका सिंचनापासून वंचित राहिलेला आहे व पुरेसे सिंचन क्षेत्र उपलब्ध होणेस वाव असूनही उत्पन्नवाढीपासून व सुधारीत शेती पध्दती पासून वंचित राहिला आहे.

सुरगाणा तालुक्यात उंबरठाण/गुही या भागात जमीन प्रतवारी चांगली आहे. शेतकरी उपलब्ध वीजपंप/तेलपंप यांचा वापर करुन फक्त पावसाळी पिकांऐवजी म्हणजे भात, वरई/नागली याऐवजी गहू व भाजीपाला अथवा अन्य तत्सम अधिक उत्पन्न देणारी पिके घेण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. परंतु लहान शेतकऱ्यांना पाच ते सहा शेतकऱ्यांचा समूह एकत्रित करुन उपसा सिंचन योजना राबविल्यास त्यांची आर्थिक

स्थिती सुधारणेस मदत होईल. याशिवाय आदिवासी उपयोजनेअंतर्गत तरतुदीमधून जमीन सपाटीकरण/बांध बंदिस्ती व कोल्हापूर पध्दतीचे लहान बंधारे मोठ्या प्रमाणात बांधून ती योजना यशस्वीपणे राबविल्यास खऱ्या दृष्टीने आदिवासी भागाचा विशेषतः सुरगाणा तालुक्याचा विकास होणेस मदत होईल. सध्या तालुक्यात भात शेती मोठ्या प्रमाणात केली जाते परंतु ती पारंपारिक पध्दत आहे व सुधारित बी बियाणाची नसल्यामुळे शेती उत्पन्न जेमतेम चार ते सहा महिने पुरेल एवढे निघते. अन्य कालावधीत जीवन जगण्यासाठी त्यांना गुजरातमध्ये अथवा नाशिक जिल्हयाचे पूर्व भागात स्थलांतर करणेशिवाय गत्यंतर नाही करिता पुरेसा पाऊस व शेती उपलब्ध असून सुधारित शेती, पाण्याचा अभाव व योग्य नियोजनाअभावी कमी उत्पन्नावर गुजराण करावी लागत आहे. या तालुक्यात याशिवाय बांबूपासून हस्तकला, वनऔषधी उत्पादन, फलोत्पादन, विणकाम, भाजीपाला निर्मिती, दुभती जनावरे संगोपन या योजना प्रभावीपणे राबविल्यास निश्चितपणे आर्थिक स्थिती सुधारु शकेल.

बागलाण तालुका

बागलाण तालुका हा अंशतः आदिवासी तालुका आहे. तालुक्याचे पश्चिम भागात मुख्यत्वे कोकणा व काही गावामध्ये मिश्र लोकसंख्या भिल्ल समाजाची आढळते परंतु भिल्ल समाजाची स्वतंत्र अशी गावे नाहीत परंतु गावामध्ये मुख्य वस्तीचे शेजारी वाडा/पाडा पध्दतीने भिल्ल समाज आढळून येतो. बागलाण मधील कोकणा समाज हा मुख्यत्वे शेतीप्रधान व सुधारित शेती पध्दती कडे झुकला असून हरणबारी/तुताणी ही धरणे उपलब्ध झाल्यामुळे व जमीनीची प्रतवारी चांगली असल्यामुळे गहू, बाजरी, भाजीपाला, भुईमूग, भात, नागली, वरई ही पिके घेतात.

पाण्याचे महत्व शेतीसाठी कळल्यामुळे पारंपारिक पध्दत सोडून अधिक उत्पन्न देणारी पिके घेणेसाठी प्रयत्न करीत आहेत. बाजारपेठ दूर व भाव शाश्वत नसल्यामुळे सुधारित शेती करुनही त्यांची आर्थिक स्थिती जेमतेम बेताची आहे. या तालुक्यात हवामान थंड असून पश्चिम

भागात पाऊस भरपूर पडतो. शेतकऱ्यांना लहान उपसा व जमीन सपाटीकरण करुन पाणी उपलब्ध करुन दिल्यास आर्थिक स्थितीत भर पडेल. प्रकल्प कार्यालयाकडून अथवा आदिवासी उपयोजनेद्वारे दुभत्या गाई म्हशींचा पुरवठा झाल्यास हवामान, जमीन व पाणी पोषक असल्यामुळे निश्चित उत्पन्न वाढीमध्ये भरच पडेल. करिता कळवण प्रकल्पात तीन तालुके मुख्य आदिवासी उपयोजने अंतर्गत अंतर्भूत आहेत. कळवण सुरगाणा हे १००% आदिवासी उपयोजनेत मोडतात तर बागलाण हा अंशता येणारा तालुका आहे. तीन तालुक्याचे हवामान, भौगोलिक रचना, पाऊस प्रमाण, शेती करण्याच्या पध्दती, पीकेही भिन्न पध्दती आहेत व न्युक्लिअस बजेट योजनेंतर्गत एक योजना अन्य तालुक्यास लागू होणारी नाही. प्रत्येक तालुक्याने भौगोलिक भिन्नतेचे आपले अस्तित्व स्वतंत्र राखून ठेवलेले आहे.

करिता अन्य खात्यांशी समन्वय प्रभावी ठेवून उत्पन्न वाढीसाठी यशस्वी योजना उदा. दुभती जनावरे (म्हैस) पुरवठा, जमीन सपाटीकरण, लहान उपसा सिंचन योजना, मोफत विहीरी, वीजपंप, तेलपंप, भाजीपाला विकास, फलोत्पादन, सुधारीत खते या योजना फक्त उद्दिष्ट पूर्तीच्या न ठेवता मोठया प्रमाणात घेतल्यास निश्चितपणे आर्थिक विकास दिसून येईल असे मत आहे.

*****

इंदलचा उत्सव

* पावरा चुनिलाल एन

पावरा जमातीची संस्कृती खास वैशिष्टयपूर्ण अशी आहे. आदिवासी संस्कृतीतील त्यांच्या रूढी, परंपरा, सण, उत्सव आदि घटक यांच्या सभोवतालच्या पर्यावरणाशी निगडीत असे आहेत. त्यामुळे खऱ्या अर्थाने ते निसर्ग पुत्रच आहेत. ऋतुबदलाप्रमाणे वनस्पतीचे बदलते रंग बदलत्या हंगामाप्रमाणे उत्सवाशी क्रमबध्द अशी सलग साखळी आढळते. मुख्यत्वे करून पावरा समाज इंदल, पोळा व होळी हे तीन उत्सव ते बदलल्या ऋ तुमानानुसार साजरे करीत असतात.

इंदल हा सण पावरा लोकांतील प्रसिध्द असा उत्सव आहे. होळी सणाच्या खालोखाल इंदल सणाला महत्वाचे स्थान असते. इंदल तीन प्रकारे साजरे करतात. एक सामुदायिक रित्या गावकरी मिळून साजरा करतात. त्याला 'गाव गोंदऱ्या इंदल' असे म्हणतात. दुसरा वैयक्तिक घरगुती साजरा करतात त्याला 'चुऱ्या इंदल' असे म्हणतात. किंवा खाजगी माताइंदल म्हणतात. तिसऱ्यास 'माता खुट जात्रा-सुरीन बादा' असे म्हणतात.

इंदल म्हणजे इंद्र देवाचा हा सण असतो. आपल्या इच्छा, आकांक्षा पूर्ण करण्यासाठी विशेषतः पुत्रप्राप्तीसाठी मुख्य तीन देवांना एकत्रित आणून (तीन देवाच्या नांवाने) पूजाविधी करतात. १. हुडोल देव २. इंदीराजा (इंद्रदेव) ३. करहण (कणचरी) अन्नापूर्णादेवी यांना प्रसन्न करण्याकरिता नवस करतात.

संपूर्ण गांव मिळून साजरा केला जाणारा इंदल म्हणजे गाव गोंदऱ्या इंदल होय. गावगोंदऱ्या इंदल साजरा करण्यामागचा मुख्य उददेश किंवा धार्मिक भावना अशी की, कायम शांती लाभावी, उत्पन्नात भर पडावी, पाऊस भरपूर पडावा. जनावरांना कोणत्याही प्रकारे साथीचे

* मु.पो.भानोली, धडगांव, जि.धुळे

रोग होऊ नयेत. गावातील लोकांवर संकटे, आपत्ती येऊ नयेत म्हणून गांव गोंदन्या इंदल साजरा करतात. ज्या दिवशी इंदल बसवायचा आहे त्याच्या एकदोन दिवस अगोदर संपूर्ण गावातील लोक पोलीस पाटीलाकडे एकत्रित जातात. पोलीस पाटील व गावातील प्रतिष्ठित लोकांच्या निर्णयावरून दिवस ठरविला जातो.

ज्या दिवशी इंदल बसावयाचा आहे त्याच्या एकदोन दिवस अगोदर संपूर्ण गावात आंमत्रण म्हणून (बगर) या अन्नापासून (नेवता) प्रत्येक गावात आंमत्रण पाठविले जातो. समजा बुधवारच्या दिवशी इंदल असेल तर बुधवारच्या एक दिवस अगोदर म्हणजे मंगळवारच्या संध्याकाळी गावातील व परगावातील लोक एकत्र जमतात. जमलेल्या मंडळींबरोबर १० आणि १२ वर्षाची तीन कुवारे मुले गावाबाहेरील पूर्वेस किंवा उत्तरेस कळब (कदंब) झाडाच्या फांदया आणण्यासाठी जातात. रस्त्याने जातांना सगळयांपुढे पुजारा असतो. त्याच्या हातात आरती व पूजेच्या साहित्याचे तबक असते. त्याच्या मागे तीन कुवारे मुले असतात. नंतर पुरूष मंडळी आणि गावातील मुली तसेच स्त्रिया या क्रमाने मिरवणुक निघते. कदंबाच्या झाडाकडे जातांना स्त्रिया इंदिराजाचे स्तुतीपर गाणे गातात. कदंबाच्या झाडाजवळ आल्यावर झाडाच्या बुंध्याजवळ पुजारा पुजेचे साहित्य मांडतो (ठेवतो). सोबत दारूचा तांब्याही असतो. नंतर पुजारा शास्त्रोक्त पध्दतीने झाडाची पूजा करतो. हा पूजाविधी आटोपल्यावर कदंबाच्या झाडाच्या तीन फांदया (डालखे) तोडतात. झाडाखालून लोक त्या फांदया वरच्यावर झेलतात. तीन फांदया सोबतच्या तीन कुवारे मुलांच्या हातात देतात. पहिली फांदी इंदीराजाच्या नावाची (इंद्र) दुसरी कणहर कुवर नावाची असते. तर तिसरी फांदी हुडोल देवाची असते. गावाकडे परततांना नाचत-गाजत जातात. पोलीस पाटीलाच्या घराशेजारी जाऊन उभे राहतात. त्या तिन्ही कुवारे मुलांच्या समोर चादर अंथरून फांदया खाली ठेवतात. पुजारा (भगात) कदंबाच्या फांदयाची पूजाविधी करतो. त्यानंतर क्रमाने

फांदया खडड्यात रोवतात. पहिली फांदी हुडोल देवाची असते. त्यात माती टाकतात. दुसरी फांदी इंदीराजाची असते. (इंद्रदेवाची) त्यामध्ये तांदूळ टाकतात. तिसरी फांदी करहण मातान (कणचर) अन्नापूर्णादेवी अशा प्रकारे क्रमाने फांदया रोवल्या जातात. नंतर पुजारा पूजाविधी करण्यास सुरवात करतो. प्रथमतः धरतीमातेची पूजा, आरतीचे (कोलदिवान) पुजाविधी करतो. वांजत्री पुजारा पुजाविधी करण्यास सुरूवात करतो. प्रथमतः धरतीमातेची पूजा, आरतीची (कोलदिवान) पूजाविधी करतो. वांजत्री वाद्य वाजवतात. इंदल पाहण्यासाठी आलेले लोक एकमेंकांच्या हातात हात बांधून रात्रभर चौफेर नाचतात. काही लोक आंनद मौज मजा लुटण्याकरिता मद्यपान सेवन करून आंनद लुटतात. दुसऱ्या दिवशी कार्यक्रम आटोपल्यावर प्रसाद म्हणून जेवण करतात आणि आपआपल्या घरी परत जातात (परततात).

चुऱ्या इंदल हा सण खाजगी स्वरूपाचा असतो. आर्थिक परिस्थितीनुसार व गावात काही अडचण आली असेल तर चुऱ्या इंदल सण साजरे करतात. या सणाच्या वेळी कोणतेही वाद्य वाजविले जात नाही. फक्त जे पूजाविधीसाठी साहित्य लागणार तेवढेच आणून एका रात्रीतच नवस फेडतात.

खूट जात्रा-सुरीन बादा जर एखाद्या माणसाला पुत्रप्राप्ती होत नसेल. विवाहानंतर एक-दोन वर्षानंतर पुत्रप्राप्ती झाली नसेल, त्यावेळी बुडवाकडे (भगत) जाऊन पूजाविधी केल्यास त्याला एक-दोन वर्षानंतर पुत्रप्राप्ती झाल्यास पांच बर्षानी नवस म्हणून इंद्रदेवाच्या नावाने खुट जात्रा नवस फेडतात. नवस फेडण्यासाठी आर्थिक परिस्थितीनुरूप सण साजरा करतात. आणि जास्त करून हा कार्यक्रम एका रात्रीत आटोपतात.

अशा प्रकारे पावरा समाजात रूढी परंपरेनुसार आजतागायत सण साजरे करतांना सर्रास दिसून येते.

आदिवासी उपयोजनांतर्गत राबविण्यात येत असलेल्या आर्थिक सहाय्याच्या निवडक योजना

* पी.आर.तिकोने,

महाराष्ट्र राज्याच्या आदिवासी उपयोजनेच्या वार्षिक योजनेमध्ये सुमारे ३२५ च्या दरम्यान विविध विकासात्मक योजना/कार्यक्रम कार्यान्वित आहेत. दरवर्षी या योजनांसाठी/कार्यक्रमांसाठी राज्याच्या वार्षिक योजनेतून तरतूद करण्यात येते व त्यानुसार उपलब्ध झालेली तरतूद खर्च केली जाते. आदिवासी उपयोजनेची (Tribal Sub Plan) व्याप्ती मोठी असल्याने बऱ्याचदा आमच्याआदिवासी बांधवांना आवश्यक असलेल्या योजनांची नेमकी माहिती उपलब्ध होत नाही. याकरिता राज्य शासनाच्या विविध विभागांमार्फत राबविल्या जात असलेल्या व अर्थसहाय्य प्राप्त होत असलेल्या काही निवडक योजनांची माहिती खालीलप्रमाणे देण्याचा छोटासा प्रयत्न केला आहे. याशिवाय याच वर्गवारीमध्ये बसणाऱ्या आणि जिल्हाधिकारी/तहसिलदार यांचेमार्फत राबविल्या जात असलेल्या अन्य योजनांची ही माहिती खाली देण्यात आली आहे.

विविध योजनांचा तपशील

१) अ. योजनेचे नांव : सुशिक्षित बेरोजगारांसाठी बीज भांडवल अर्थसहाय्य

ब. संपर्क अधिकारी : महाव्यवस्थापक, जिल्हा उद्योग केंद्र/प्रकल्प अधिकारी, ए.आ.विकास प्रकल्प

क. विभागाचे नांव : उद्योग विभाग

ड. योजनेचे स्वरुप : ही राज्य योजनांतर्गत योजना असून किमान ७ वी पास झालेल्या १८ ते ३० वयोगटातील स्थानिक बेरोजगार व्यक्ती रु.१.५० लाखापर्यंतचे बीजभांडवल स्वत:च्या उद्योगासाठी प्राप्त करु शकते.

कर्जाचा, बीजभांडवलाचा हिस्सा व स्वत:ची गुंतवणूक याची माहिती खालीलप्रमाणे आहे.

* संशोधन अधिकारी, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, महाराष्ट्र राज्य, पुणे १

तक्ता

अ.क्र.	बाब		बीज भांडवल		बँकेकडून मिळणारे कर्ज (%)
			स्वतःची गुंतवणूक %	शासनाकडून मिळणारे बीज भांडवल %	
१)	प्रकल्पाची अंदाजित किंमत रु.१ लाखापर्यंत असल्यास				
	अ)	सर्वसाधारण लाभधारक	१०	१५	७५
	ब)	इतर मागासवर्गीय लाभधारक	५	२०	७५
	क)	अ.जा./अ.जमाती लाभधारक	२.५	२२.५	७५
२)	प्रकल्पाची अंदाजित किंमत १ लाखापेक्षा जास्त असल्यास				
	अ)	सर्वसाधारण लाभधारक	१५	१०	७५
	ब)	इतर मागासवर्गीय लाभधारक	१५	१०	७५
	क)	अ.जा./अ.जमाती लाभधारक	१५	१०	७५

सुशिक्षित बेरोजगार व्यक्तीस प्रथम योग्य ते मार्गदर्शन करुन त्यांचे प्रकरण बँकेकडे पाठविले जाते. बँकेकडून कर्ज मंजूर झाल्यावर विभागीय विकास मंडळातर्फे बीज भांडवल पुरविले जाते.

२) अ. योजनेचे नांव : संजय गांधी स्वावलंबन योजना

ब. संपर्क अधिकारी : तहसिलदार/एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प अधिकारी

क. विभागाचे नांव : कामगार व कामगार कल्याण

ड. योजनेचे स्वरुप : महाराष्ट्र शासनाने २.१०.८० पासून ही योजना सुरु केली आहे. वित्तीय संस्थांकडून कर्ज मिळण्यासाठी ज्यांची तारण देण्याची ऐपत नाही अशा सर्व शिक्षित व अशिक्षित या दोन्ही प्रकारच्या बेरोजगार/अर्धरोजगार व्यक्तीस सहाय्य मिळू शकते. छोटे उद्योग, छोटे व्यापारी यांना व्यावसायिक सेवा सुरु करण्यासाठी व त्यायोगे स्वयंरोजगार मिळविण्यासाठी रु.२५००/- इतके बिनव्याजी कर्ज दिले जाते. या योजनेचा लाभ घेण्यासाठी लाभार्थी हा १५ वर्षे महाराष्ट्राचा रहिवासी असावा व त्याने रोजगार हमी योजना किंवा सेवा योजना केंद्रात रोजगारासाठी नांव नोंदणी केलेली असावी. कर्ज हे तालुका समितीमार्फत मंजूर करण्यात येते. कर्जाची परतफेड कर्ज घेतलेल्या दुसऱ्या वर्षापासून १० वार्षिक हप्त्यांमध्ये करावयाची असते. यासाठी सवलतीचा व्याज दर आकारण्यात येतो.

३) अ. योजनेचे नांव : छोट्या उद्योगधारकांना कर्ज योजना

ब. संपर्क अधिकारी : महाव्यवस्थापक, जिल्हा उद्योग केंद्र/ए.आ.वि.प्र.अधिकारी

क. विभागाचे नांव : उद्योग विभाग

ड. योजनेचे स्वरुप : एक लाखापेक्षा कमी लोकसंख्या असलेल्या गांवामध्ये व एकूण यंत्रसामग्रीवरील गुंतवणूक रुपये ५ लाखापेक्षा जास्त नसणाऱ्या उद्योजकांना प्रकल्प खर्चाच्या २० टक्के किंवा जास्तीत जास्त रु.४०,०००/- मर्यादेपर्यंत आर्थिक सहाय्य देण्यात येते. जर उद्योजक अनुसूचित जाती/अनुसूचित जमातीचा असेल तर प्रकल्प खर्चाच्या ३० टक्के किंवा जास्तीत जास्त रु.६०,०००/- एवढे आर्थिक सहाय्य सीमांत अर्थसहाय्य (मार्जिन मनी) म्हणून दिले जाते. या योजनेस कोणत्याही शिक्षणाची, वयाची अट नाही. या कर्जावर सवलतीच्या दराने व्याज आकारण्यात येते. सदर योजनेमध्ये केंद्र व राज्य शासनाचा ५०:५० सहभाग आहे.

४) अ. योजनेचे नांव : कामधेनू योजना

ब. संपर्क अधिकारी : जिल्हा समाज कल्याण अधिकारी (महिला व बालकल्याण)/ए.आ.वि.प्र.अधिकारी

क. विभागाचे नांव : महिला व बालकल्याण विभाग

ड. योजनेचे स्वरुप : १९९५-९६ पासून नव्याने सुरु करण्यात आलेल्या या योजनेद्वारे गरजू महिलांना घरबसल्या काम मिळावे व त्यांना आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी होता यावे, असा शासनाचा हेतू आहे. या योजनेअंतर्गत 'नोंदणीकृत महिला संस्थांना' जिल्हा परिषदा, नगरपालिका, महानगरपालिका इ.मार्फत चालविण्यात येणाऱ्या शाळा, संस्था, हॉस्पीटल इ.लागणारे गणवेष, चादरी, उशांचे अभ्रे, रुग्णांचे कपडे, फिनेल, डस्टर, झाडू, साबण, मसाले, पापड, लोणची इ.तयार करण्याचे काम देण्याचे ठरविण्यात आले आहे, ज्यायोगे सदर महिला संस्था आपल्या परिसरातील गरजू महिलांमार्फत हे काम करुन घेतील व रोजगाराची समस्या कमी होण्यास मदत होईल.

५) अ. योजनेचे नांव : दूध उत्पादक/दुग्ध व्यवसाय विकास संस्था/संघ/महासंघ/ यांना व्यवसाय स्थापन्यासाठी अर्थसहाय्य

ब. संपर्क अधिकारी : जिल्हा दुग्ध विकास अधिकारी/ए.आ.वि.प्र.अधिकारी

क. विभागाचे नांव : दुग्ध व्यवसाय विकास विभाग

ड. योजनेचे स्वरुप : दुग्ध उत्पादनाच्या सहकारी संस्था स्थापन करुन त्याद्वारे दुभत्या जनावरांचे वाटप करणे, उत्पादित दुधांचे संकलन करणे इत्यादी विकासाची कामे केली जातात. याकरिता सहकारी दूध संस्था सक्षम करण्यासाठी ही योजना राबविली जाते. या योजनेअंतर्गत सहकारी दूध उत्पादन संस्थासाठी ३ वर्षे व्यवस्थापकीय अनुदान देण्यात येते. सचिवांना तीन महिन्याच्या कालावधीत व्यवस्थापन प्रशिक्षण दिले जाते.

६) अ. योजनेचे नांव : अवरुध्द पाण्यातील मत्स्य संवर्धनासाठी अर्थसहाय्य

ब. संपर्क अधिकारी : जिल्हा मत्स्य व्यवसाय विकास अधिकारी/ एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प अधिकारी

क. विभागाचे नांव : मत्स्य व्यवयास विकास विभाग

ड. योजनेचे स्वरुप : मत्स्य संवर्धनास योग्य असलेल्या तलावात मत्स्य शेती करुन, गोड्या पाण्यातील मत्स्य उत्पादन वाढविणे हा या योजनेचा हेतू आहे. दरवर्षी मत्स्यव्यवसाय विभागाकडून जलद वाढणाऱ्या कटला, रोह् आणि मृगल मत्स्यबीजांची विक्री करण्यात येते. मत्स्य व्यवसाय विभागाकडून मत्स्यबीज संगोपन (संवर्धन) करणेकरिता तलावाचे निर्मिती करता खालीलप्रमाणे अर्थसहाय्य देण्यात येते.

१)	संवर्धन तलावाची निर्मिती	२५ टक्के अनुदान किंवा २०,०००/- मर्यादित
२)	खत व मत्स्य खाद्य खरेदी	२५ टक्के अनुदान किंवा ८,०००/- मर्यादित
३)	तलावावरील गाळ काढणे व सांडव्यावर जाळी टाकणे	२५ टक्के अनुदान किंवा ८,०००/- मर्यादित

७) अ. योजनेचे नांव : मत्स्यव्यवसायोपयोगी आवश्यक सामग्रीच्या खरेदीसाठी अर्थसहाय्य

ब. संपर्क अधिकारी : जिल्हा मत्स्य व्यवसाय विकास अधिकारी/ एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प अधिकारी

क. विभागाचे नांव : मत्स्य व्यवयास विकास विभाग

ड. योजनेचे स्वरुप : मासेमारीसाठी लागणाऱ्या नायलॉन जाळी/सूत यासाठी मच्छिमार सहकारी संस्थेच्या क्रीयाशील सभासदांना प्रत्येक वार्षिक ५ किलो नायलॉन सूत/जाळी पुरवठा करण्यात येतो. मासेमारीच्या साधनांच्या खरेदीवर ५० टक्के इतके अनुदान दिले जाते. होडी खरेदीवर प्रति होडीस ५० टक्के अथवा रु.३०००/- मर्यादेपर्यंत अनुदान देण्यात येते.

८) अ. योजनेचे नांव : मत्स्य व्यवसाय विकास संस्था स्थापन करण्यासाठी अर्थसहाय्य

ब. संपर्क अधिकारी : जिल्हा मत्स्य व्यवसाय विकास अधिकारी/ एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प अधिकारी

क. विभागाचे नांव : मत्स्य व्यववास विकास विभाग

ड. योजनेचे स्वरुप : मत्स्योत्पादनासाठी उपलब्ध असलेल्या जलक्षेत्रापैकी प्रथम एका निवडक भागातील काही तलाव निवडून किंवा शेतकऱ्यांची पडीक जमीन, पाणथळ, जमीन इ.निवडून १ किंवा २ हेक्टरप्रमाणे तलाव बांधणे, सधन मत्स्यशेतीचा विकास साधण्यासाठी अद्यावत तंत्राचा वापर करणे यासाठी विकास संस्था स्थापन करणे आवश्यक आहे. या योजनेखाली सहकारी संस्था तसेच खाजगी मच्छिमार यांची निवड केली जाते. अधिक मासळी उत्पादनाचे प्रात्यक्षिक १ वर्ष कालावधीकरिता देण्यात येते. ही केंद्र पुरस्कृत योजना असून केंद्र व राज्य शासन ५०:५० या प्रमाणात अनुदान उपलब्ध करुन देते. या योजनेखाली व्यवस्थापकीय अनुदान व भागभांडवलासाठी खालीलप्रमाणे अर्थसहाय्य उपलब्ध करुन दिले जाते.

१) मत्स्यसंवर्धक तलाव/ तळ्याच्या नूतनीकरणासाठी एका मत्स्यसंवर्धकास = रु.३२,०००/- या दराने येणाऱ्या खर्चाच्या २५ टक्के

२) निविष्टावरील अनुदान एका मत्स्य संवर्धकास एकच मत्स्यबीज खरेदी, खत, खाद्यखरेदी इ. = सर्वसाधारणपणे रु.१६,०००/- या दराने येणाऱ्या खर्चाच्या २५ टक्के

३) स्वत:च्या जमिनीत नवीन तळे बांधण्यासाठी अनुदान = सर्वसाधारणपणे रु.१ लाख प्रति हेक्टर येणाऱ्या खर्चाच्या २० टक्केच्या मर्यादेपर्यंत

४) प्रशिक्षण (१५ दिवस) प्रत्येक प्रशिक्षणार्थी साठी रु.२५/- प्रतिदिन या दराने विद्यावेतन व जाण्या-येण्याचा खर्च रु.४०/- या

प्रमाणे देण्यात येतो.

टीप * वरील १ ते ३ बाबीवरील अर्थसहाय्य हे आदिवासी उपयोजनेअंतर्गत दुप्पट दिले जाते.

* प्रत्येक नवीन मत्स्यसंवर्धन यंत्रणेकरिता एक मोटार वाहनाच्या किंमतीच्या ५० टक्के रक्कम फक्त एकदाच केंद्राकडून मिळते.

९) अ. योजनेचे नांव : लहान शेतकऱ्यांना व्याजाकरिता अर्थसहाय्य

ब. संपर्क अधिकारी : जिल्हा उपनिबंधक सहकारी संस्था/ए.आ.वि.प्र.अधिकारी

क. विभागाचे नांव : सहकार विभाग

ड. योजनेचे स्वरुप : कृषी सेवा सहकारी सोसायटीतर्फे शेतकऱ्यांना दरवर्षी पीक कर्ज मिळू शकते. परंतू जे शेतकरी अल्पभूधारक आहेत त्यांचे पीक कर्जावरील व्याजाचा बोजा कमी करण्यासाठी या योजनेद्वारे तरतूद करण्यात येते. व्याजाच्या दराच्या ३ टक्के फरकाच्या प्रमाणात अल्प व अत्यल्प भू-धारक शेतकऱ्यांना अर्थसहाय्य दिले जाते. हे अनुदान नियमित कर्जफेड करणाऱ्या शेतकऱ्यांना देण्यात येते. त्यामुळे त्यांचा व्याजाचा बोजा कमी होऊ शकतो.

१०) अ. योजनेचे नांव : जनजाती क्षेत्रातील आदिवासी सहकारी संस्थांचे शेअर खरेदीसाठी ७ वर्षे मुदतीची बिनव्याजी कर्जे

ब. संपर्क अधिकारी : जिल्हा उपनिबंधक सहकारी संस्था/ए.आ.वि.प्र.अधिकारी

क. विभागाचे नांव : सहकार विभाग

ड. योजनेचे स्वरुप : आदिवासींची उन्नती करण्यासाठी सहकारी तत्वावर आदिवासी सहकारी संस्था स्थापन करण्यात आलेल्या असून त्यांना विविध योजनांद्वारे अर्थसहाय्य उपलब्ध करुन देण्यात येत आहे. आदिवासी सहकारी संस्थांचे सभासद होण्यासाठी संस्थेचे भाग खरेदी करणे आवश्यक आहे. भाग खरेदीसाठी आदिवासींना प्रत्येकी रु.१०००/- इतके बिनव्याजी कर्ज या योजनेद्वारे देण्यात येते.

११) अ. योजनेचे नांव : आदिवासींना सहकारी साखर कारखान्याचे भाग खरेदीसाठी अर्थसहाय्य

ब. संपर्क अधिकारी : जिल्हा उपनिबंधक सहकारी संस्था/ए.आ.वि.प्र.अधिकारी

क. विभागाचे नांव : सहकार विभाग

ड. योजनेचे स्वरुप : आदिवासींची आर्थिक हलाखीची परिस्थिती लक्षात घेता त्यांना सहकारी साखर कारखान्याचे सदस्यत्व मिळणे शक्य होत नाही.

सहकारी प्रणालीमध्ये त्यांचा वावर व्हावा. औद्योगिक व आर्थिक क्षेत्राच्या विकासात त्यांचा सहभाग वाढावा, या उद्देशाने शासनाने साखर कारखान्यांच्या कार्यक्षेत्रात राहणाऱ्या व अत्यंत कमी उत्पन्न असलेल्या (अल्पभूधारक) आदिवासी व्यक्तीस साखर कारखान्याचे भाग खरेदी करण्यासाठी प्रत्येक सभासदास रु.३०००/- इतके किंवा भाग भांडवलाच्या पुस्तकी मूल्याऐवढे ५० टक्के बिनव्याजी कर्ज व ५० टक्के अनुदान स्वरुपात देण्यात येते. या योजनेचा लाभ घेणारा सभासद हा साखर कारखाना क्षेत्रातील व स्वत:ची अडीच एकर बागायत व पाच एकर जिरायत जमीन असली पाहिजे. बिनव्याजी कर्जाची परतफेड ३ वर्षानंतर ५ समान हप्त्यात केली जाते. सभासदांची निवड कारखाना समिती करते.

१२) अ. योजनेचे नांव : औद्योगिक सहकारी संस्थांना अर्थसहाय्य भागभांडवल

ब. संपर्क अधिकारी : जिल्हा उपनिबंधक सहकारी संस्था/ए.आ.वि.प्र.अधिकारी

क. विभागाचे नांव : सहकार विभाग

ड. योजनेचे स्वरुप : ग्रामीण व शहरी भागातील काडी पेट्या, बांबू उद्योग, इलेक्ट्रॉनिक्स, सोनारकाम, सुतार काम इ.वस्तु उत्पादन करण्यासाठी सहकारी संस्थांना शासनातर्फे भागभांडवल, कर्ज अनुदान दिले जाते. संस्थांना वित्तीय सहाय्य खालीलप्रमाणे दिले जाते.

१. भागभांडवल = एकास तीन या प्रमाणात

२. शासकीय अनुदान = प्रथम वर्षासाठी रु.८००/- दुसऱ्या वर्षासाठी प्रत्येकी रु.६००/-

३. हत्यारे/अवजारे विकत घेण्यासाठी = ५० टक्के कर्ज व ५० टक्के अनुदान (जास्तीत जास्त रु.२०,०००/- पर्यंत)

४. गोडाऊन बांधण्यासाठी = रु.२.५० लाखापर्यंत अर्थसहाय्य (७५ टक्के कर्ज व २५ टक्के अनुदान या स्वरुपात अर्थसहाय्य माफ होते.)

५. भाग खरेदीसाठी कर्ज = भागाच्या दर्शनी किंमतीच्या ७५ टक्के कर्ज

१३) अ. योजनेचे नांव : मागासवर्गीयांच्या सहकारी गृहनिर्माण मंडळास वित्तीय सहाय्य देणे

ब. संपर्क अधिकारी : जिल्हा समाज कल्याण अधिकारी/ए.आ.वि.प्र.अधिकारी

क. विभागाचे नांव : समाज कल्याण विभाग

ड. योजनेचे स्वरुप : आदिवासी व्यक्ती सदस्य असलेल्या सहकारी गृहनिर्माण संस्थांना या योजनेद्वारे अर्थसहाय्य उपलब्ध करुन दिले जाते. महानगरपालिका/नगरपालिका क्षेत्रातील सहकारी गृहनिर्माण संस्थांना या योजनेखाली अनुदान मिळते. यासाठी आर्थिक दुर्बल घटकांतील व्यक्तींचे वार्षिक उत्पन्न रु.८४००/- पर्यंत तर अल्प उत्पन्न गटातील व्यक्तीचे वार्षिक उत्पन्न रु.१८,०००/- पर्यंत असावे. बांधकाम खर्चाची मर्यादा आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांसाठी रु.१५,०००/- तर अल्प उत्पन्न घटकासाठी रु.३०,०००/- इतकी आहे. 'क' वर्गातील नगरपालिकेसाठी हे अनुक्रमे रु.१२,०००/- व रु.२०,०००/- इतके निश्चित करण्यात आले आहे. ३० टक्के शासकीय अनुदान व २० टक्के व्यक्तीगत वर्गणी व ५० टक्के बिनव्याजी कर्ज या योजनेखाली सभासदांना मंजूर करण्यात येते.

१४) अ. योजनेचे नांव : आदिवासींना मंगलोरी कौले, जी.आय.शीट्स व गवती छपरे बदलण्यासाठी आर्थिक सहाय्य देणे

ब. संपर्क अधिकारी : एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प अधिकारी/समाज कल्याण अधिकारी, जिल्हा परिषद (माहितीसाठी)

क. विभागाचे नांव : आदिवासी विकास विभाग

ड. योजनेचे स्वरुप : जिल्हा परिषदेमार्फत अतिदुर्गम भागातील आदिवासी लोकांना निवारा निर्माण करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या मंगलौरी कौले किंवा जी.आय.शीट्स बसविण्यासाठी वस्तुरुपाने रु.२५,०००/- पर्यंत अर्थसहाय्य दिले जाते.

१५) अ. योजनेचे नांव : नैसर्गिक आपत्ती

ब. संपर्क अधिकारी : जिल्हाधिकारी/तहसिलदार

क. विभागाचे नांव : महसूल विभाग

ड. योजनेचे स्वरुप : नैसर्गिक आपत्तीमध्ये भूकंप, आकस्मिक आग, अतिवृष्टी, पूर, वादळ, गारपीट, दरड कोसळणे इत्यादी बाबींचा समावेश आहे. नैसर्गिक आपत्तीमधील प्रत्येक व्यक्तीस रु.२५०/- सानुग्रह अनुदान, घरे व गोठा दुरुस्तीसाठी रु.२०००/- ते रु.६०००/- घरगोठा बांधणीसाठी रु.२०००/- ते रु.८०००/- झोपडी

पुर्नबांधणीसाठी रु.२०००/- ते रु.७०००/- कारागिरांसाठी स्वयंरोजगार म्हणून रु.५००/- ते रु.४५००/- शेतजमिनीचे नुकसान झाल्यास शेतकऱ्यास रु.४००/- ते रु.८००/- अर्थसहाय्य देण्यात येते. लहान व्यापाऱ्यांचे नुकसान झाल्यास नुकसानीचा ५० टक्के किंवा निकषांनुसार जे कमी असेल ते. तर पिकांचे नुकसान झाल्यास त्यांना नियमानुसार नुकसान भरपाई म्हणून अर्थसहाय्य प्राप्त होईल. याकरिता स्थानिक परिस्थितीचा पंचनामा कागदपत्रे आवश्यक आहे.

१६) अ. योजनेचे नांव : मा.मुख्यमंत्री सहाय्यता निधी

ब. संपर्क अधिकारी : जिल्हाधिकारी

ड. योजनेचे स्वरुप : एखाद्या कुटुंबातील व्यक्तीचा नैसर्गिक आपत्तीमध्ये, जातीय दंगलीमध्ये मृत्यु झाल्यास किंवा अवर्षण भागात सोयी देणे, दुर्धर रोगाने पीडित व्यक्तीस मदत इ.स्वरुपाच्या कारणांसाठी अर्थसहाय्य प्राप्त होते. हे आर्थिक सहाय्य कारणपरत्वे रु.२५००/- ते रु.१०,०००/- च्या दरम्यान उपलब्ध होते. याकरिता मृत्युचा दाखला, तहसिलदार दाखला, नुकसानीचा पंचनामा इ.कागदपत्रे सादर करणे आवश्यक आहे.

१७) अ. योजनेचे नांव : भूमीहीन शेतमजूर समूह विमा योजना

ब. संपर्क अधिकारी : तहसिलदार

ड. योजनेचे स्वरुप : नोंदणीकृत भूमीहीन शेतमजूर, वय वर्षे १८ ते ६० कुटुंब प्रमुख असावा आणि तो ग्रामीण भागात राहणारा असावा, अशी पात्रता असलेल्या भूमीहीन शेतमजूरास रु.२०००/- पर्यत अर्थसहाय्य प्राप्त होते. याकरिता दावापत्र, तलाठी प्रमाणपत्र, तहसिलदार प्रमाणपत्र, भरपाई पावती, ओळखपत्र, मृत्यु दाखला, तलाठी नोंद रजिस्टर उतारा इ.कागदपत्रे आवश्यक आहे.

आधार- १. वार्षिक आदिवासी उपयोजना, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई

२. वार्षिक योजना आराखडा जिल्हा पुणे

विक्रमगडमधील आदिवासी जीवनातील अलिकडील बदल

*सुशीला दिवेकर

प्रास्ताविक

गेली दोन वर्षे मी ठाणे जिल्हयातील विक्रमगड या आदिवासी भागात राहत आहे. तिथे काम करीत असताना दैनदिन कामाचा भाग म्हणून आसपासच्या खेड्यापाड्यातून जाण्याची व तेथील जीवन जवळून पाहण्याची संधी मिळते. वेगवेगळ्या आदिवासी जमातीतील स्त्री-पुरुषांशी संबंध येतो. वृध्द व्यक्तींपासून ते नवजात बालकांपर्यंत येणारा हा संबंध असतो. विद्यार्थी-पालक-शिक्षक-शेतकरी-मजूर असे सर्व थरातील लोक विक्रमगडाच्या परिसरातील त्या आदिवासी समाजांत भेटत असतात. काहींचे प्रश्न सुटत असतात तर काही नवीन प्रश्न निर्माण होत असतात. हे सर्व घडत असताना आदिवासी जीवनात आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय इत्यादी क्षेत्रात हळूहळू का होईना बदल घडतो आहे लक्षात येते.

येथे हे समजून घेतले पाहिजे की, आदिवासी हा एकसंध समाज नाही. त्या समाजातही अनेक जाती आहेत. जातीची उतरंड आहे. कोकणा, वारली यासारख्या काही पुढारलेल्या जातींचे लोक आहेत. तर अति मागासलेले कातकरीही आहेत. एकाच खेड्यात किंवा पाड्यात वेगवेगळ्या जातींच्या स्वतंत्र वस्त्या असतात. आंतरजातीय विवाह फारच विरळा. याही कारणामुळे सर्वत्र जाती-जातीतील फरक बऱ्याच प्रमाणत कायम राहतो. आदिवासी समाजात घडून येणाऱ्या बदलांचा विचार करताना ही सर्व परिस्थिती ध्यानात घ्यावी लागते.

आपण पाहतो की, गेल्या दोन दशकात नागरी व बिगर आदिवासी ग्रामीण भागातही बदल घडून येत आहेत. ते मुख्यतः संपर्क साधनातील क्रांतीमुळे. याचा अर्थ पाण्यासारखे

* १९१, शुक्रवार पेठ, पुणे-४११००२.

दैनंदिन आवश्यकतेचे प्रश्न सुटले आहेत, असे नव्हे. पण लोकांच्या विशेषतः आदिवासींच्या सांस्कृतिक जीवनात या संपर्क क्रांतीमुळे फरक घडून येत आहे. उदा.विक्रमगडच्या सुमारे तीनशे वस्तीच्या टोपल्या पाड्यात आजमितीस एकोणीस घरी टी.व्ही.संच वापरले जात आहेत. ट्रॉन्झिस्टर तर आहेतच. काही ठिकाणी टेलिफोनही आले आहेत. गांवाबाहेर रस्त्यावरुन जातांना कनिष्ठ महाविद्यालयातील आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या घोळक्यातून आता हिंदी फिल्मी गीते ऐकू येऊ लागली आहेत. तेव्हा आजवर शतकानुशतके नागरी प्रगत समाजाहून बाजूला राहिलेला आदिवासी समाज यापुढे फार काळ आपले वेगळेपण टिकवून धरु शकेल, असे वाटत नाही.

संबंध भारतातच लोकसंख्येचे, बेकारीचे, एकंदर दारिद्र्याचे, निरक्षरतेचे, अज्ञानाचे, स्त्री गुलामगिरींचे, पाण्याचे, दोन वेळच्या अन्नांचे प्रश्न आहेत. अंगभर कपड्यांचे, थंडीत उबदार कपड्यांचे, पावसाळ्यात डोक्यावरील छत्रीचे, चटके बसवणाऱ्या उन्हांत पायांतील पादत्राणांचे असे असंख्य उणिवांचे लहानमोठे प्रश्न आपल्या प्रजासत्ताक स्थापनेस पन्नास वर्षे होऊनही जवळजवळ आहेत तिथेच आहेत. मग विक्रमगडसारख्या आदिवासी भागातएकूण परिस्थिती याहून बिकट असल्यास आश्यर्च वाटावयास नको. जे बदल दिसत आहेत ते वरवरचे दिखाऊ, ज्यांना 'कॉस्मेटिक' म्हणतात, अशा स्वरुपाचे आहेत, असेच म्हणावेसे वाटते.

आदिवासी समाजातील दैनंदिन जीवनातील मुख्य घटक

अन्न - विक्रमगड परिसरातील आदिवासींचे मुख्य अन्न म्हणजे भात. त्याच्या जोडीला जेवणात कुठेकुठे नाचणी, वरई, तूर, मूग, कडधान्य व त्यांचे पदार्थ, भाजीपाला, मासळी, सणाच्या दिवशी कोंबडी, पण हे सर्व जमेल तसे व जमेल त्यादिवशी. यांतही जातीजातीतला फरक आहेच. कातकऱ्यांच्यात अजून रोजची केवळ पिठाची आंबीलच असते. गांवात काही हॉटेल, चहाच्या टपऱ्या निघाल्या आहेत. त्यामुळे पुरुषांच्या पोटात दूध घातलेला चहा, वडापाव असले पदार्थ अधूनमधून जातात. पण अजूनही असंख्य आदिवासी कुटुंबांत दोन वेळेला जेवण भेटण्याची वानवाच असते. दारुचे प्रमाण मात्र आहे तसेच आहे. अलिकडे श्री.पांडुरंगशास्त्री आठवले यांच्या 'स्वाध्याय' प्रसारामुळे तसेच वारकारी संप्रदायामुळे काही काही कुटुंबे दारुच्या

मोहातून (दारु मोहाच्या फुलांची किंवा गुळाची असते.) सुटका करुन घेत असल्याचे दिसते.

पाणी - पाणी लांबून वाहून आणायचे केवळ घरातील बायकांचेच काम. लहान मुलींपासून प्रौढ स्त्रियांपर्यंत डोक्यावर घागरींची उतरंड आणि काखेत घागर असे दृष्य आदिवासी खेड्यापाड्यात कायमचे दिसते. आजवर आदिवासी पुरुष कधी पाणी वाहताना पाहिला नाही. कुठे कुठे पाड्याच्या आसपास नव्याने विहिरी झाल्या आहेत. पण बहुतेक ठिकाणी पाणी आणण्यासाठी फर्लांग दोन फर्लांग जावेच लागते. रोजचे हाल नशिबी आले म्हणजे ते हाल वाटेनासे होतात. त्यांचीच सवय होते. तसेच झाले आहे. अनेकदा पिण्याचे पाणीही स्वच्छ निर्मळ असत नाही. त्यामुळे रोगराई पसरते ते वेगळेच. डोक्यावरुन पाणी वाहण्याऐवजी एखाद्या पाण्याच्या गाडीचा शोध लागला (आदिवासी आदिवासींनी तो स्विकारला.) तर स्त्रीमुक्तीच्या दृष्टीने ते एक क्रांतीकारक पाऊल ठरेल असा विचार रोज मनांत येतो. आदिवासी स्त्रियांचे पाणी वाहण्याचे रोजचे कष्ट जेव्हा संपतील तो खरा सुदिन म्हणावा लागेल.

निवास - आदिवासींची घरे साधारणपणे कुडाची असतात. आकाराने मोठी असतात. ती सारवून स्वच्छ ठेवलेली असतात. घरांतील आतील रचना साधारणपणे सर्वत्र सारखी असते. एक मोठी (२० ते २५ फूट बाय १५ ते २० फूट) हॉलवजा खोली व त्या खोलीच्या एका कोपऱ्यात साधारण १०० चौ.फू.ची स्वयंपाक इ.साठी उपखोली. बस हीच रचना साधारणपणे सर्वत्र आढळते. आर्थिक सुस्थिती आली की, यांत थोडा फरक होतो. भिंती विटांच्या होतात. छपरावर मंगलौरी कौले चढतात. पण आंतील रचना सहसा फारशी बदलत नाहीत. आताशा शासकीय धोरणानुसार आदिवासींना नवीन घरे बांधून देण्याच्या काही योजना आहेत. त्यानुसार नवीन घरे बांधली जात आहेत. ती आकाराने लहान व आंत छोट्या छोट्या दोन तीन खोल्या असलेली असतात. आदिवासींना ती रचना पसंत पडत नाही. काही ठिकाणी अशी घरे रिकामी पडण्याच्या विविध कारणांत हे मानसिकतेचे कारणही असावे, असे वाटते.

वस्त्र - पुरुषांच्या पेहेरावात आता सर्वत्र शर्ट आणि पँट आलेली आहेत. स्त्रियांच्या पोशाखात

अजून जुनी विविधता शिल्लक आहे. लुगडे नेसण्याच्या पध्दतीवरुन ही वारली स्त्री, ही ठाकूर, ती कातकरी असे सध्यातरी ओळखता येते. पण तरुण मुलींच्या व बालिकांच्या पोशाखात झपाट्याने बदल होत आहे. घरगुती वापरासाठी गाऊन आणि बाहेर वावरतांना साडी, सलवार-कमीज, विद्यार्थ्यांचे गणवेष, असे सर्वत्र पहावयास मिळते. याच अनुषंगाने सांगावयाचे म्हणजे आता एकूण एक सर्व आदिवासी मुलींची नांवे अत्यंत आधुनिक असतात. ऐश्वर्या, सुश्मिता, पूनम, संगिता इ.आता आमच्या विक्रमगडला एक 'ब्युटी पार्लर' ही निघाले आहे.

आरोग्य - आदिवासींचे सर्वसामान्यपणे आरोग्य बरे असते. शरीरे काटक व सडपातळ असतात. लठ्ठ आदिवासी सहसा आढळत नाही. पण चौरस आहार नसल्याने, दूषित पाणी पोटात जात असल्याने, अति श्रमाने अशा काही कारणामुळे लोक आजारीही पडत असतात. कुपोषण, पोटाचे विकार, सततचा ताप, असे पहावयास मिळते. पूर्वी लोक भगताकडे जात असत. पण आता डॉक्टरांकडे जाण्याचे प्रमाण वाढले आहे. सरकारी आरोग्य केंद्रही असते. पण बहुतेक खेड्यापाड्यातून डॉक्टरांकडे जायचे म्हणजे तीन, तीन मैल चालत जावे लागते. त्याला पर्याय नसतो. डॉक्टरातही काही कुशल आणि प्रामाणिक असतात. तर काही निव्वळ धंदेवाईक असतात. आदिवासींनाही 'सुई टोचणारा' सलाईन लावणारा, महागडी औषधे लिहून देणारा डॉक्टर जास्त हुशार वाटतो. विक्रमगडसारख्या ठिकाणी या अनुकुल परिस्थितीमुळे सात आठ हजार वस्तीच्या गांवात विविध पदवी, पदविकाधारक अकरा डॉक्टरांनी आपले दवाखाने थाटले आहेत. जास्तीचे पैसे मिळवयाचे आणि औषधपाण्यांत घालवयाचे असे अनेक आदिवासींच्या बाबतीत अलिकडे घडत आहे.

शिक्षण - अनेक खेड्यातून ६०-६५ वर्षापूर्वी प्राथमिक शाळा स्थापन झाल्या आहेत. विक्रमगडची 'पूर्व प्राथमिक शाळा' तर १९०७ साली स्थापन झालेली आहे. असे असूनही निरक्षतरेचे प्रमाण फारसे कमी होत नाही. बहुतेक खेड्यातील आणि मोठ्या पाड्यातील ज्या शाळा असतात त्या एक शिक्षकी असतात. म्हणजे एका खोलीत पहिली ते चौथीपर्यंतचे वर्ग. एकेक वर्ग म्हणजे मुलांची एकेक ओळ. काही ठिकाणी साधारपणे दोन शिक्षकी शाळाही असतात. एक बरे आहे. मुलांना नापास न करण्याचे धोरण

असल्यामुळे सर्वच मुले वरच्या वर्गात चढत किंवा चढवली जातात. त्यालाच शैक्षणिक परिभाषेत उत्तीर्ण आणि उत्तरित असे म्हणतात. त्यामुळे '१० वी नापास' याला फारसा अर्थ नसतो. त्यामुळे नवीन शासकीय धोरणाप्रमाणे पहिलीपासून इंग्रजीच काय पण फ्रेंच, जर्मन, स्पॅनिश, जपानी अशा जागतिक महत्वाच्या आणखी काही भाषा शिकण्याचा फतवा काढला तरी बिघडत नाही. सध्याच्या बिचाऱ्या प्राथमिक शिक्षकांना (आणि खरे सांगावयाचे तर बऱ्याचश्या माध्यमिक शिक्षकांनाही) इंग्रजीतून साधी दोन वाक्येही बोलता येत नाही. त्यांच्याकडून जास्तीची अपेक्षा करणे हे त्यांच्यावर अन्यायकारक आहे. रेडिओ, वर्तमानपत्र, शहरवासियांशी वाढता संबंध यामुळे खूपसे आदिवासी आता विशेषतः पुरुष वर्ग,बाहेरील व्यवहार करताना शहरी, मराठीचा वापर करु लागला आहे. साधारण प्रत्येक आदिवासी जातीची स्वतंत्र वेगळी बोलीभाषा असते. बायकांच्या तोंडात ती अजून टिकून आहे. आदिवासींची बोलीभाषा कानाला गोड वाटते. पण हळूहळू ती सामान्य मराठीत विरघळून जाणार अशी चिन्हे दिसत आहेत.

<u>सुशिक्षित बेकार</u> - आदिवासी खेड्यापाड्यातून आठवी, नववी पास किंवा नापास किंवा दहावी नापास अशांना सुशिक्षित म्हटले जाते. अशी अनेक तरुण मुले शेतीमध्ये काहीतरी काम करीत असतात. ही छुपी बेकारीच असते. दुसरीकडे कामधंदा मिळाल्यास लगेच ते तिकडे जातात. म्हणून नेहमीच्याच शालेय शिक्षणऐवजी इलेक्ट्रीशियन, रेडिओ दुरुस्ती, फोटोग्राफी, नर्सरी, शिवणकाम अशी व्यावसायिक शिक्षण केंद्रे किंवा पारंपारिक कला केंदे फार मोठ्या संख्येने निघावयास हवी आहेत. काही ठिकाणी ती निघतही आहेत. पण म्हणावा तसा व्यावसायिक शिक्षणाचा प्रसार झालेला दिसून येत नाही. आदिवासी चित्रकला, वेतकाम, बांबूकाम, विणकाम, छत्र्या, खुर्च्या, पेट्या इ.कलात्मक गोष्टी बनविणे हेही फार मोठ्या प्रमाणात व्हावयास हवे. शहरात, परप्रांतात आणि परदेशातही आदिवीस कलात्मक वस्तुंची विक्री केंद्रे स्थापन व्हायला हवीत. ही केवळ स्वप्ने वाटावीत, अशी आजची स्थिती आहे. (पण आजवर कित्येक दशके हजारो कोटी रुपये आदिवासी उपयोजनातून खर्च झाले. त्याचे काय असा प्रश्न मनांत आल्याशिवाय राहत नाही.)

वरील काही विचार हे नेहमीच्या संशोधन

पठडीतील नाहीत. ते स्थानिक अनुभवावर आधारीत असे आहेत. कामासाठी आदिवासी खेड्यापाड्यातून हिंडताना असे लक्षात येते की, आदिवासी मुले तरुण-तरुणी चुणचुणीत व हुषार आहेत. प्रामाणिक आहेत. त्यांच्या भाषेत, वेषभूषेत, केशभूषेत बदलही झालेला आहे. अनेकांचा व्यवसायाच्या निमित्ताने शहरांशी संबंधही येतो आहे. पण हे सर्व बदल वरवरचे आहेत. आर्थिक स्तरात वाढ होऊन त्यामुळे जे बदल घडून येतील ते अधिक महत्वाचे. ती उणिव अद्याप अनेक योजना होऊनही अजून जवळजवळ तशीच आहे. आता आदिवासी विभागात आधुनिक पध्दतीची कारखानदारीही येत आहे. विक्रमगड तालुक्यातही अलिकडे शासकीय धोरणानुसार अशी कारखानदारी सुरु होऊ शकणार आहे. तेव्हा स्थानिक आदिवासी जीवनात जे बदल होतील ते पुढील काळच ठरवील.

आदिवासींची दिवाळी

* प्रभाकर कासेकर

श्रीमंत आणि मध्यमवर्गीयांची दिवाळी नेहमीच असते. परंतु वर्षातून येणारी दिवाळी आता आदिवासी बांधवही उत्साहाने आणि आनंदाने साजरी करतात. ठाणे जिल्हयातील जव्हार, मोखाडा, वाडा, तलासरी, शहापूर सारख्या आदिवासी भागात आदिवासींची दिवाळी विशेष उल्लेखनीय असते. या सणाच्या माध्यमातूनही आदिवासींच्या संस्कृतीचे जतन आणि संवर्धन होत आहे.

आदिवासी म्हटला की डोंगरदऱ्यामध्ये राहणारा, लंगोटी लावलेला कष्टकरी आदिवासी बांधव आपल्या डोळयासमोर उभा राहतो. भोळा-भाबडा, अबोल आणि पापभिरु, दैववादी आणि परंपरावादी, परंतु प्रामाणिक, निसर्गात रमणारा, सांस्कृतिक आनंद लुटणारा आदिवासी समाज ही एक संस्कृती आहे.

ठाणे जिल्हयात जव्हार, मोखाडा, वाडा, विक्रमगड, तलासरी, शहापूर सारख्या आदिवासी भागातील ही आदिवासी संस्कृति अन्य भागापेक्षा वैशिष्टयपूर्ण अशी आहे. आदिवासींचा पेहराव, वागणे, बोलणे, चालीरिती, धार्मिक कार्ये, सण-उत्सव यातून त्यांच्या संस्कृतीचे विलोभनीय दर्शन घडते.

पेहरावात विविधता

आदिवासींमध्ये वारली, ठाकर, कातकरी, कोळी, कुणबी, कोकणा अशा विविध जाती असून कोळी जातीत राजकोळी, महादेव कोळी, ढोरकोळी या पोटजाती आहेत. या प्रत्येक जाती-जमातीत आदिवासींच्या पेहरावातही विविधता आढळते, कमरेला लंगोटी, गुडघ्यापर्यंत धोतराचा काचा आणि अंगात कोपरी असा पुरुषांचा पोशाख असतो. महादेव कोळी, कोकणा, ठाकर या जमातीच्या स्त्रिया डोक्यावर लाल रंगाचे 'फडकी अथवा सुडकी' नावाचे वस्त्र घेतात तर भिल्ल समाजातील स्त्रिया नऊवारी लुगड्याचे दोन तुकडे करुन एक नेसतात आणि दुसरे

* जिल्हा माहिती कार्यालय, ठाणे

डोक्यावरुन घेतात.

वारली सांस्कृतिक ठेवा

आदिवासींची वारली चित्रकला प्रसिध्द आहे. दसरा-दिवाळीच्या सणाच्या निमित्ताने त्यांची ही चित्रकला अधिक बहरते. वारली जमातीत घराच्या भिंतीवर चित्रे काढतात. हाताने ठसा उमटवतात, याला मुठीचा देव म्हणतात. घराच्या भिंतीवर काढलेल्या चित्रांना चौक म्हणतात. तांदुळाच्या पिठांनी चित्रे काढतात. एका चौकोनात चंद्र, सुर्य, अग्नी इत्यादि देवतांची चित्रे असतात. लग्नासाठी निघालेला नवरा-नवरी, सासु-सासरा यांची प्रतिकात्मक सुंदर रेखीव चित्रे असतात. चित्रकलेप्रमाणेच आदिवासी बांधवांची वाद्ये, प्रसाधने, आभूषणे, गवताच्या टोप्या, सिंदीच्या पानांची खेळणी, लाकडी कोरीव कामे, मातीच्या व धातुच्या देवदेवता, बांबूच्या कलावस्तू या सणांच्या निमित्ताने सर्वांचे लक्ष वेधून घेतात.

तारपा नृत्य

आदिवासींच्या जीवनात नृत्याला मोठे स्थान आहे. कोणत्याही आनंदाचा प्रसंग असो वा धार्मिक विधी असो, आदिवासी आपला आनंद नृत्यातून व्यक्त करतात. 'तारपा' हा ठाणे जिल्हयातील आदिवासींचा एक वैशिष्ट्यपूर्ण नृत्य प्रकार. तरफार अथवा ताफा यावरुन तारपा हे नाव या नृत्यप्रकाराला दिले गेले असावे असे सांगण्यात येते. तारपा नृत्य हे आदिवासी बांधव केव्हाही करीत नाहीत. तर सुगीचा काळ सुरु झाल्यानंतर त्यांच्या या तारपा नृत्याला अधिक रंग चढतो. दसरा-दिवाळीला त्यांचे हे नृत्य बहरात येते. रानफुलांनी नटलेल्या, मण्यांच्या माळांनी सजलेल्या, पक्षांची रंगीबेरंगी पिसे लावलेल्या आदिवासी युवती आपल्या सवंगड्याबरोबर ढोलाच्या तालावर देहभान हरवून नाचतात. ढोलकी, घुंगरु, डफ आदि वाद्यांच्या तालावर आदिवासी नृत्य करतात. प्राण्यांचे विविध मुखवटे घालूनही ते नृत्य करतात. नगारा, तराफा, बासरी इत्यादि आदिवासींच्या कलाकृती त्यांच्या कृषि जीवनाशी निगडित आहेत. या नृत्य आणि कलाकृतींतून आदिवासींनी आपल्या मौलिक संस्कृतीचे जतन केले आहे.

सुगीची दिवाळी

आदिवासी बांधवांचा शेती हा मुख्य व्यवसाय असून भात, नागली, वरी ही पिके ते घेतात. जेमतेम चार महिने पोटाला पुरेल एवढे उत्पन्न त्यांना शेतीतून मिळते आणि शेतीचा हंगाम संपल्यानंतर रोजगारासाठी ते स्थलांतर करतात. जंगल भागात कंदमुळे, झाडपाला खाऊन जगणारी आदिवासी जमात आजही दुर्गम भागात आढळते. पण ही परिस्थिती आता बदलू लागली आहे.

अत्यंत हलाखीचे जीवन जगणाऱ्या या कष्टकरी आदिवासी बांधवांच्या जीवनात पावसाळ्यानंतर शेतीचे उत्पन्न हाती आल्यानंतर सुगीचा काळ येतो. नवे अन्नधान्य हाती आल्यावर कष्टाने पिकविलेले चार चांगले घास समाधानाने खाता येतात. या सुगीच्या काळात येणारी दिवाळी त्यांच्या जीवनात भरभराट आणणारी ठरते.

वाघ बारस

वाघ बारस म्हणजेच आश्विन वद्य द्वादशीला येथील आदिवासींचा दिवाळी सण खऱ्या अर्थाने सुरु होतो. वर्षभरात भोगलेल्या हालअपेष्टा, केलेले काबाडकष्ट विसरुन दिवाळीचा आनंद मनसोक्त उपभोगण्यास ते सिध्द होतात. नवीन अन्नधान्य घरात आलेले असल्याने खिशात चार पैसे असतात. या पैशातून ते नवीन कपडे, दागिने वस्तू खरेदी करतात. दिवाळीला नवे कोरे कपडे, दागिने घालून मिरविण्यात या आदिवासी बांधवांना मिळणारा आनंद वेगळाच असतो.

पर्यावरणाचा संदेश

सुगीच्या काळातील नवे अन्नधान्य हाती आले तरी दिवाळी सणाच्या आधी हे आदिवासी बांधव त्याचा उपभोग घेत नाहीत. दिवाळीपूर्वी हे धान्य खाल्ले तर देवाचा कोप होईल अशी त्यांची श्रध्दा असते. म्हणून दिवाळीला पानवली म्हणजे कोनफळाच्या पानात पीठ घालून चवळीची भाकरी केली जाते. पूर्वजांनी या चालीरितीमध्ये पर्यावरणाचा संदेश दिलेला असावा, असे दिसते.

पोस्त म्हणजेच फगवा

आदिवासी बांधवांमध्ये दिवाळीच्या दिवशी गावातील वा पाड्यातील गाव प्रमुख, जमीनदार यांचेकडे जाऊन पोस्त मागण्याची पध्दती आहे. याला आदिवासी भाषेत 'फगवा' म्हणतात. तो कृतज्ञतेच्या भावनेतून देतात. अलिकडे हा समाज शासनाच्या

आर्थिक विकासाच्या योजनांमुळे स्वतःच्या पायावर उभा राह् लागल्याने ही 'फगवा' पध्दती बऱ्याच प्रमाणावर कमी झाल्याचे दिसून येते.

अंधश्रध्देतून उत्कर्षाकडे

महाराष्ट्र शासनाने आदिवासी समाजाच्या शैक्षणिक, सामाजिक आणि आर्थिक विकासाकडे विशेष लक्ष दिल्याने आदिवासी समाज अंधश्रध्देतून उत्कर्षाकडे वाटचाल करु लागला आहे. दारुच्या आहारी गेलेला, अंधश्रध्दा, गरिबी यामध्ये पिचलेला हा समाज आता आदिवासी आश्रमशाळांमुळे शिक्षित होऊ लागला आहे. संगणकासारख्या नव्या जगाची ओळख त्यांना होऊ लागली असून एकविसाव्या शतकात हा समाज दारिद्र्यमुक्त झालेला असेल अशी अपेक्षा बाळगण्यास हरकत नाही.

जीवनमान उंचावेल

महाराष्ट्र शासनाच्या योजनांतून आदिवासींना शेतीसाठी बी-बीयाणे, खते, शेतीपंप त्याचप्रमाणे उद्योगधंद्यासाठी मिळणारे आर्थिक सहाय्य यामुळे येथील आदिवासींचे जीवनमान उंचावू लागले आहे. जव्हारच्या एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाने बायफच्या सहकार्याने राबविलेल्या 'वाडी प्रकल्पा' मुळे आदिवासींनी आंबा बागायती उभ्या केल्या आहेत. सिंचनाच्या सुविधा वाढल्याने शेतीबरोबर भाजीपाला, उन्हाळी पिके यातून आर्थिक उत्पन्न मिळू लागले आहे. सहकारी वीट भट्टी प्रकल्पामुळे रोजगाराच्या संधी गावातच मिळू लागल्याने रोजगारासाठी होणारे स्थलांतर थांबण्यास चांगली मदत झाली आहे.

आदिवासी तरुणांना स्वयं-रोजगारासाठी आर्थिक मदतीबरोबरच पोलीस, सैन्यदल भरतीपूर्व प्रशिक्षण, वाहनचालक प्रशिक्षण यामुळे चांगल्या नोकऱ्या मिळू लागल्या आहेत. बेंजोसारखे साहित्यही व्यवसायासाठी उपलब्ध करुन दिले जात आहे. यामुळे येथील आदिवासींचे जीवनमान उंचावले गेले आहे.

आदिवासींच्या जीवनात प्रगतीमुळे परिवर्तन होत असले तरी त्यांची संस्कृती मात्र बदललेली नाही. आदिवासी संस्कृतीचा ठेवा जपण्यासाठी शासन नृत्यकला, चित्रकला, हस्तकला यांनाही प्रोत्साहन देत आहे. आदिवासींच्या जीवनात आता समृध्दी येऊ लागल्याने दिवाळीचा आनंद ते खऱ्या अर्थाने उपभोगू लागले आहेत.

आदिवासींची गोटूल/घोटूल परंपरा

* श्रीमती वसुधा नाईक

भारतीय आदिवासी समाजाची विभिन्न प्रकारची संस्कृती आहे. आदिवासींना वनवासी, अरण्यवासी संबोधले जाते. कारण ते मूलतः वनात राहतात. जेथे नागरी संस्कृतीची अजिबात छाप नव्हती. प्राचीन काळापासूनच नागरी संस्कृती व आदिवासी संस्कृतीमध्ये संघर्ष होत आलेला आहे. ज्याची साक्ष आम्हाला सर्वात प्राचीन ग्रंथ ऋग्वेदात मिळते. वैदिक ऋषींनी अरण्यात आश्रम स्थापन केले. परंतू त्यांचे ह्या अरण्यवासीयांशी जवळचे नाते असलेले दिसून येत नाही, परंतू एखाद दुसरे उदाहरण सर्व प्रमुख काळात दिसून येते. त्याच आधारावर आपण दोन्ही संस्कृतीशी सौदार्हपूर्ण संबंध होते, असे म्हणू शकतो. उदा.वृत्र, शबरी, गुह पासून ते मध्यकाळापर्यंत परंतू काही अपवाद सोडले तर नागरी संस्कृतीने अरण्यवासियांचे शोषणच केले आहे. आदिवासींच्या संस्कृतीच्या उज्वल भवितव्याबद्दल काही प्रयत्न अलिकडच्या काळात झाले परंतू ते म्हणावे तितके परिणामकारक दिसून येत नसल्याने त्यांच्याशहरीकरणामुळे हळूहळू संस्कृती लोपावत चाललेली आहे.

गोटुल ही आदिवासींची अत्यंत महत्वपूर्ण संस्था आहे. जी अनादिकाळापासून चालत आलेली होती. ती आता बंद पडत चालली आहे. आता मात्र घोटूल संस्थेचे अध्ययन व दर्शनही दुर्मिळ झाले आहे.

गोटुलची उत्पत्ती आदिवासींच्या प्रचलित मान्यतेनुसार लिंगो देवतेने केली होती. त्यांचा मुख्य उद्देश युवक-युवतींना संस्कारक्षम करुन वैवाहिक जीवनात प्रवेश करुन समाजायोग्य सदस्याची जबाबदारी पार पाडण्यालायक बनविणे. या संस्थेला फक्त यौवनाचाराचे केंद्र मानणे योग्य होणार नाही.

घोटूल म्हणजे तरुण मुला-मुलींनी एकत्र समुदाय करुन राहणे. याला कुमारगृह देखील म्हणतात.या गृहात त्यांना सामाजिक, राजनैतिक आणि धार्मिक जीवनाविषयी शिक्षण दिले जाते. हे एक प्रकारचे आर्थिक संघटन आहे. गोटूल ही नवयुवकांना सामाजिक व आर्थिक अन्य

*संशोधन अधिकारी, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, महाराष्ट्र राज्य, पुणे.

कर्तव्याचे प्रशिक्षण देणारी पाठशाळाच आहे व युवकांची सृजनशक्ती वाढविणारी धार्मिक रितीरिवाज शिकविणारी संस्था आहे. गोटूलचा मुख्य उद्देश केवळ कामवासनांची पूर्ती करणे नसून आर्थिक सहयोग हा मुख्य आधार आहे. याच आधारावर शिकार करणे, शेती करणे, वनोत्पादनाचा संग्रह करणे हा आहे.

गोटुलांची नांवे

गोटूल शब्दाचे स्थानपरत्वे व जमातीपरत्वे भिन्न भिन्न नांवे आहेत. आसामातील गारो जमातीत कुमारगृह, - ओरिसातील उराँव जमातीत जोख, एरया, धुमकुरिया, पूर्वोत्तर भारतातील ब्रम्हपूत्र नदीवर्ती आदिवासी क्षेत्रात मोरुंगा म्हणतात. नागा जमातीत गोटूल दोन अर्थांनी समजले जाते. 'इखुउंची' आणि 'इलइची' इखुउंची म्हणजे युवकांची व इलइची म्हणजे युवतींचे घोटुल. हिमाचल प्रदेशातील भेदिया आदिवासीमध्ये रंगबंग म्हणतात. तर छोटा नागपूर क्षेत्रात राहणारे मुंदडा जमातीत 'गिटीओर' म्हणतात. अवुझमाड आदिवासी 'कोस होटली' म्हणतात. परंतू हे अन्य गोटुलांपेक्षा थोडे भिन्न आहे. यात युवक यवती नाच गाणे एकत्र करतात. परंतू रात्री आपल्याच घरीच झोपतात व अन्य घोटुलात तेथेच विश्रांती घेतात. आसाममधील गोरा जमातीत गोटूल दोन नांवाने ओळखले जाते. एक म्हणजे 'नोकपन्धे' दुसरे कुमारगृह. नोकपन्धेमध्ये लहान मुलांचा वर्ग होय. यात मुलगा ७ वर्षाचा झाल्यावर त्याला गोटुलमध्ये प्रवेश देण्यात येतो.

गोटूलाचे नियम

भारतातील गोटूल सदस्यांशी संबंधित नियम प्रथमदर्शी सारखेच आहे. परंतू स्थानविशेष आणि वातावरणाच्या आधारे या नियमात परिवर्तन केलेले आढळते. उदा.बस्तरमधील गोटूलात सात ते १६ वर्षाच्या युवक युवतींना प्रवेश दिला जातो.

१. गोटूल मधल्याच प्रेमीपैकी किंवा अन्य मुलीशी विवाह करुन दिला जातो.

२. दुसरे असे की समजा, एखादी मुलगी गोटूलात गर्भवती राहिली तर तिच्या प्रियकराचे नांव विचारुन दोघांचे लग्न लावून दिले जाते.

३. विवाहानंतर विवाहीत दांपत्य गोटूलात राहणे वर्ज्य करतात. परंतू गोटूलाचा सरदार त्यांच्याकडून वचन लिहून घेतो की, त्यांना झालेली संतती गोटूलात अवश्य पाठवू.

४. विवाहानंतर जर गोटूलात मुलाचा अथवा मुलीचा कोणी प्रियकर असेल तर त्याला नेहमीकरिता विसरुन जावे लागेल. तसेच मुलाकडून देखील असेच वचन घेतात, आणि हे वचन ते पाळतात.

५. गोटूलातील कमी वयाच्या मुलांना अग्निसाठी लाकूड गोळा करणे, संदेशवाहकांचे काम करणे, गोटूलाची साफसफाई करणे आणि मोठ्यांची आज्ञा पाळणे इत्यादी कामे बंधनकारक आहेत.

६. गोटूलांच्या सरदाराला अत्यंत मान असतो. जर गोटूलांच्या सदस्यांनी सरदाराचा कोणी अपमान केला तर त्याच्यावर बहिष्कार घातला जातो व त्याच्याशी असलेले सामाजिक संबंध तोडले जातात. आणि सरदाराची क्षमायाचना करावी लागते.

७. गोटूलात एखाद्या सदस्याने चोरी केल्यास सरदार त्याला शिक्षा करतो. या शिक्षेस 'दोरीला सजा'असे म्हणतात. अपराध्याच्या पायाला दंडा बसवून त्याला जमिनीकडे झुकवून उभे ठेवतात.

८. गोटूलातील सर्व सदस्याना आपल्यापेक्षा मोठ्या माणसांना नमस्कार करण्याचा नियम आहे. याला 'रामजुहार' प्रथा म्हणतात.

९. निर्धारीत तिथीनुसार गोटूलातील देवीदेवतांची पूजा होते व त्यात सगळ्या सदस्यांना भाग घेणे आवश्यक आहे.

इत्यादी नियम गोटूलांतील सदस्यांना पाळावे लागतात.

गोटूलातील जोडीदाराची निवड

जोडीदाराची निवड करणे आदिवासीमध्ये बहुप्रचलित आहे. त्यासंबंधी अनेक रितीरिवाज आहेत. विवाहप्रथा आहेत.

लग्नसेना प्रथा (कोरकू)

वधूमूल्य प्रथा भगोरिया प्रथा, ठाठीया प्रथा, अस्या विवाह, घरघुशी विवाह या प्रथा प्रचलित आहे. ज्याद्वारे जोडीदाराची निवड करतात. जोडीदाराची निवड गोंड माडियामध्ये प्रचलित आहे. जर एखाद्या मुलाला मुलगी आवडली असेल व त्या मुलीला हे माहित नसेल तर मुलगा आपले प्रेम व्यक्त करण्याकरिता बांबूच्या सुरईत मदिरा भरुन तिच्या घरी जातो व

आपल्या येण्याचे प्रयोजन सांगतो किंवा मुलीला तंबाखु मागतो. तंबाखु मागण्याचा अर्थ असा की, मुलगा मुलीवर प्रेम करतोय. आणि मुलीने तंबाखू दिली तर मुलाने ठेवलेला लग्नाचा प्रस्ताव मुलीला मान्य आहे. त्याचे प्रेम पवित्र आहे व नंतर त्यांना विवाहबंधनात बांधले जाते. जोडीदाराची निवड करण्यासाठी गोटूलातील युवक-युवती गांवात जेव्हा जत्रा भरते तेव्हा तेथे एकत्र जातात व मुले मुलीला कंगवा, अंगठी, घुंगरु भेट देतात. पान खाऊ घालतात. जर ह्या वस्तु देऊ शकत नसतील तर फूल भेट म्हणून देऊन जोडीदाराची निवड करतात.

गोटुलातील देवीदेवता

गोटुलातील प्रमुख देवी देवता कोरी देवी, गेवडा लिंगो देवी, करेदंगल, नारायणदेव, कारापाकडून (वनदेव) मासुळदेवी, कोरता पांडु (वरुण देव, इंद्रदेव) कोरे पंडून (भूमीदेवता) इरार (चिंचेची देवी) भक्तीदेव (आंब्याच्या झाडावर राहणारा देव) नंदी, दंतेश्वरी देवी, अन्नमदेव, बरियापेन इ.देवी देवतांची पूजा गोटुलातील सदस्य करतात.

गोटुलातील वृक्ष

गोटुलाच्या आसपास मोह, साल, कोहा, सागवान, चिंच, पिंपल, आंबा, बोसचे झाड , कदंब, टेसू, चाफा, झेंडू चमेली इत्यादी

आदिवासी समाजात ही सामुदायिक शयनगृहे निर्माण झाली, त्यामागची काही संभाव्य कारणे संशोधकांनी दिलेली आहेत. जंगली श्वापदांपासून आणि इतर टोळ्यापासून स्त्रियांचे गुरांचे रक्षण करण्यासाठी निष्णात धुनुर्धरांना व शिकाऱ्यांना एकत्र ठेवण्याची गरज त्या समाजात निर्माण झाली असावी व पुढे त्यातूनच गांवातील सर्व तरुण मुला-मुलींना रात्रीच्या वेळी एकत्र ठेवण्याची कल्पना सुचली असावी. दुसरे कारण असे संभवते की, आदिवासी लोकांच्या झोपड्या फार लहान असतात. तिथेच एका बाजूला त्यांचे पाळीव प्राणी असतात. आईवडिल व लहान मुले एवढीच माणसे त्या झोपडीत कशीबशी झोपू शकतात. त्यामुळे मोठ्या मुलांचा प्रश्न निर्माण होतो. अशा स्थितीत त्यांची सोय करण्यासाठी सामुदायिक शयनगृहाची कल्पना निघाली असावी.

पूर्वोत्तर प्रदेशात आजही गोटुलाची प्रथा आहे. मध्यप्रदेशातील बस्तर नारायणपूर तहसिलमध्ये गोटुल आस्तित्वात आहे. परंतू सद्यस्थितीत तेही नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहे. आदिवासींची पूर्वापार चालत आलेली गोटूल परंपरा आज नामशेष होताना दिसते. कारण नागरी संस्कृतीचा परिणाम व शहरी लोकांशी वाढत चालेला सततचा संपर्क यामुळे आदिवासी संस्कृती परंपरांचे आस्तित्व धोक्यात येत आहे.

थोडक्यात 'गोटुल संस्था' ही त्या त्या जमातीची शिक्षण संस्थाच असते. यात जीवनाश्यक अशा सर्व गोष्टींचे शिक्षण, गोटुलात दिले जाते. शेतीची निरनिराळी कामे, शिकार, मध गोळा करणे इ.व्यावसायिक शिक्षण त्यांना गोटुलातच मिळते. तसेच जमातीची शिस्त, सामाजिक न्याय, परोपकार, पाप पुण्याच्या कल्पना, धार्मिक रितीरिवाज इ.गोष्टी ह्या निरनिराळ्या कथा, आख्यायिका व दंतकथा सांगून त्यांच्या मनावर बिंबविल्या जातात. ज्या पध्दतीने शहरात मूल सहा वर्षाचे झाले की त्याला शाळेत घालून संस्कारक्षम बनविण्यात येते. त्याचप्रमाणे गोटुल ही आदिवासी शाळाच असल्याचे यावरुन दिसून येते.

गोटुलांची संकल्पना ही जंगली श्वापदांपासून आणि इतर टोळ्यांपासून स्त्रियांचे व गुरांचे रक्षण करण्यासाठी निष्णात धनुर्धरांना व शिकाऱ्यांना एकत्र ठेवण्याची गरज त्या समाजात निर्माण झाली व पुढे त्यातूनच गांवातील सर्व तरुण-मुला-मुलींना रात्रीच्या वेळी एकत्र ठेवण्याची प्रथा सुरु झाली असावी. परंतु आता ही प्रथा हळूहळू सुधारणांमुळे नष्ट होऊ लागली आहे.

संदर्भ

१. *भारतीय संस्कृतीकोष*

२. *आदिवासींचे घोटुल*

३. *ट्राईब्ज अँड कास्ट ऑफ इंडिया*

अनुसूचित जमाती प्रमाणपत्र तपासणी समिती : न्यायालयीन निकाल

* श्री.डी.आर.चौधरी

१) प्रशांत येवलेकर वि. महाराष्ट्र शासन व इतर :-

श्री.प्रशांत येवलेकर यांनी हलबा अनुसूचित जमातीचे प्रमाणपत्र तपासणीसाठी पुणे समितीस अर्ज केला होता. समितीने उमेदवाराचा दावा आईवडिलांचे कागदोपत्री पुराव्याआधारे अवैध ठरविला. उमेदवाराचे आई वडिलांचे शालेय रेकॉर्डला त्यांची जात कोष्टी असल्याचे आढळून आले होते.

मूळच्या विदर्भातील या विद्यार्थ्याने हलबा समाजाचे म्हणजेच अनुसूचित जमातीचे असल्याबाबत प्रमाणपत्र दिले होते. त्यानुसार उच्च न्यायालयाने त्याला व्ही.जे.टी.आय. मध्ये अनुसूचित जमातीच्या गटात तात्पुरता प्रवेश देऊन त्यांच्या जात पडताळणीचा प्रश्न या संदर्भातील सरकारच्या तपासणी समितीने आठ आठवड्यांमध्ये सोडवावा असा आदेश मागील वर्षी दिला होता.

त्यानुसार समितीच्या दक्षता पथकाने या विद्यार्थ्याच्या मूळ गावी जाऊन त्याच्या पूर्वजांच्या संदर्भातील काही कागदपत्रे तपासली. सुमारे १९५० च्या आधी त्याच्या आईकडील व वडिलांकडील नातलगांची जात कोष्टी दाखविण्यात आली होती असे पथकाला आढळून आले. मात्र आमच्या पूर्वजांचा परंपरागत व्यवसाय विणकामाचा होता. त्यामुळे तसेच त्यांच्या अज्ञानामुळे आमची जात कोष्टी दाखविण्यात आली असावी असा युक्तिवाद येवलेकर याने केला. मात्र तपासणी समितीने तो अमान्य करुन तो हलबा अनुसूचित जमातीचा नसल्याचा निर्णय दिला.

त्या निर्णयाविरुध्द प्रशांतने उच्च न्यायालयात अपील केले. आपल्या वंशावळीसंदर्भातील काही अत्यंत जुने उल्लेखही असल्याचा दावा त्याने ॲड. व्ही.झेड. कांकरिया यांच्यामार्फत केला. मात्र राज्य शासन व

*विधी अधिकारी, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, महाराष्ट्र राज्य, पुणे ४११ ००१

तपासणी समिती तर्फे बाजू मांडणाऱ्या वकीलांनी हा दावा फेटाळला. हलबा समाज अनुसूचित जमातीत मोडत असून कोष्टी समाज इतर मागासवर्गीयांपैकी आहे. याचिकेतील मुद्दा अत्यंत महत्वाचा असून अनुसूचित जमातींच्या गटात स्पर्धा कमी असल्याने इतर गटातील अनेक विद्यार्थी चुकीची व खोटी प्रमाणपत्रे घेऊन या गटात येतात व तेथील फायदे मिळवितात असा दावा त्यांनी केला. १९६१ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्रात अनुसूचित जमातीची लोकसंख्या २३ लाख, तर इतर सर्व गटांची मिळून लोकसंख्या तीन कोटी होती. १९९१ च्या जनगणनेनुसार इतर गटाची लोकसंख्या दुपटीने (साडेसहाकोटी) वाढली तर अनुसूचित जमातीची लोकसंख्या मात्र तिपटीने (६९ लाख) वाढली असे उदाहरणही त्यांनी दिले.

त्यामुळे अशा प्रकरणांवर निर्णय देताना १९५० पूर्वीच्या कागदपत्रांचा आधार घेण्यात यावा. त्यानंतरच्या कागदपत्रांमध्ये बदल होणे शक्य असल्याने ती अग्राह्य मानावीत. कारण अशा बाबतीत एकही निर्णय चुकीचा झाला, तर एका खऱ्याखुऱ्या अनुसूचित जमातीच्या तरुणावर अन्याय होईल, असा मुद्दाही ॲड. गांगल यांनी मांडला.

या प्रकरणातही हा विद्यार्थी कोष्टी समाजाचा असल्याची जुनी कागदपत्रे असल्याचे त्यांनी दाखवून देऊन अर्ज फेटाळण्याची मागणी केली. त्यानुसार ती याचिका न्यायालयाने फेटाळली.

२) रिट याचिका क्र.३५९१/९९ :-

उज्वलकुमार शंकरलाल वि. महाराष्ट्र शासन व इतर-

उज्वलकुमार शंकरलाल याने नाशिक तपासणी समितीकडे अनुसूचित जमातीचा राखीव उमेदवार म्हणून प्रमाणपत्र तपासणीसाठी सादर केले. उज्वलकुमार यास अनुसूचित जमातीचे राखीव जागेवर उच्च शिक्षण घेण्यासाठी तपासणी समितीकडून वैधता प्रमाणपत्र मिळण्याची आवश्यकता होती. तपासणी समितीने उमेदवाराचा दावा त्याने सादर केलेली कागदपत्रे तसेच पोलीस दक्षता पथकाने सादर केलेल्या चौकशी अहवालाचे आधारे तपासला. उमेदवाराचा दावा तपासणी समितीने अवैध ठरविला. उमेदवाराने सादर केलेले प्रमाणपत्र त्यांचे वडिल श्री.शंकरलाल यांनी कार्यकारी दंडाधिकारी, जळगांव यांची खोटी सही व शिक्क्याचा वापर करुन तयार केल्याचे समितीस आढळून आले. त्या आधारे

समितीने संबंधित कार्यकारी दंडाधिकाऱ्यास उमेदवाराचे वडिलांवर फौजदारी गुन्हा दाखल करण्याच्या सूचना दिल्या.

उमेदवाराने समितीच्या निर्णयाविरुध्द औरंगाबाद उच्च न्यायालयात याचिका दाखल केली. उच्च न्यायालयाने उमेदवाराचे वकीलांचे म्हणणे की, तपासणी समितीने उमेदवाराची सर्व कागदपत्रे विचारात घेतली नाहीत हे मान्य केले नाही. उच्च न्ययालयाने तपासणी समितीचे बनावट प्रमाणपत्राबाबतचे मत ग्राह्य मानले व उमेदवाराचे अपील फेटाळले. उच्च न्यायालयाने सदर प्रकरणात उमेदवारांचे वडिलांवर मोठी दंडनिय कारवाई करण्याचे विचाराधीन होते परंतु सदर प्रकरणी उमेदवाराचे वडिलांविरुध्द फौजदारी कारवाई चालू असल्याने न्यायालयाने सदर बाब बाजूस ठेवली.

*****

वृत्त विशेष :-

प्रशिक्षण विभाग

(सप्टेंबर १९९९ ते फेब्रुवारी २००० अखेर संपन्न झालेली प्रशिक्षण सत्रे)

संस्था दरवर्षी विविध प्रकारची प्रशिक्षणसत्रे आयोजित करते. या प्रशिक्षणसत्रांचे दोन मुख्य प्रकार आहेत. १) सेवापूर्व प्रशिक्षणसत्र, २) सेवांतर्गत प्रशिक्षणसत्र. सेवापूर्व प्रशिक्षण प्रकारामध्ये आदिवासी युवक व युवतींना वेगवेगळया प्रकारचे प्रशिक्षण दिले जाते. यात प्रामुख्याने स्पर्धा परिक्षांसाठी संस्था आदिवासी विद्यार्थ्यांची तयारी करून घेते. त्याचप्रमाणे सेवापूर्व प्रशिक्षणामध्ये नोकरीसाठी मुलाखती कशा द्याव्यात, याची तयारी या विद्यार्थ्यांची या प्रशिक्षणाच्या कालावधीमध्ये घेण्यात येते.

सेवांतर्गत प्रशिक्षणात आदिवासी आश्रमशाळेतील प्राथमिक मुख्याध्यापक, माध्यमिक मुख्याध्यापक, शिक्षक, गृहपाल, अधिक्षक व लिपिक यांच्याकरिता वेगवेगळया प्रकारची प्रशिक्षण सत्रे वर्षभर आयोजित केली जातात. आश्रमशाळेतील व्यवस्थापन, वेगवेगळया विषयांची सद्यस्थितीतील माहिती दुर्गम भागात असणाऱ्या शिक्षकांना होण्यासाठी अशा प्रशिक्षण सत्रांचा उपयोग होतो जेणेकरून हे शिक्षक आदिवासी विद्यार्थ्यांना चांगल्या प्रकारे माहिती पुरवून त्यांची शैक्षणिक गुणवत्ता वाढवण्यास मदत करू शकतील.

संस्थेने सप्टेंबर १९९९ ते फेब्रुवारी २००० अखेर खालीलप्रमाणे प्रशिक्षण सत्रे आयोजित केली होती व त्याचा खालील लाभार्थींनी लाभ घेतला आहे.

सेवापूर्व प्रशिक्षण सत्र

अ.क्र	प्रशिक्षणाचा कालावधी	मुले	मुली	एकूण
१.	२९.११.१९९९ ते १०.१२.१९९९	४०	५	४५
२	१३.१२.१९९९ ते २४.१२.१९९९	२०	२	२२
३.	१०.१.२००० ते २१.१.२०००	४५	१५	६०
४.	१२.२.२००० ते २२.६.२०००	६०	१	६१
	एकूण			१८८

सेवांतर्गत प्रशिक्षणासाठी सप्टेंबर १९९९ ते फेब्रुवारी २००० अखेर आश्रमशाळांमधील इंग्रजी, मराठी,इतिहास, सांस्कृतिक शिक्षक व अर्हताकारी व सेवाप्रवेशोत्तर परीक्षेस बसलेले वरिष्ठ/कनिष्ठ लिपीक/मुख्य लिपीक/उपलेखापाल अशा एकूण ५३३५ प्रशिक्षणार्थींना प्रशिक्षणाचा लाभ देण्यात आला आहे.

संस्था भेटी

सन्माननीय ब्रिटीश हाय कमिशनर, नवी दिल्ली यांच्या मिसेस 'लेडी कॅथरीन यंग' ह्यांनी दिनांक ३०.११.९९ रोजी संस्थेस व संग्रहालयास सदिच्छा भेट दिली.

दिनांक २.२.२००० रोजी मा.ना.श्री.प्रकाशजी आवाडे, आदिवासी राज्यमंत्री महोदयांनी संस्थेस व संग्रहालयास भेट दिली व संस्थेच्या कामाचा आढावा घेतला.

आदिवासी हस्तकला वस्तूंचे प्रदर्शन

आदिवासी कलाकारांनी तयार केलेल्या वस्तूंना शहरांत बाजारपेठ मिळावी यासाठी या संस्थेने आयोजित केलेल्या राज्यस्तरीय आदिवासी हस्तकला प्रदर्शन व अनुसूचित जमाती प्रमाणपत्र निर्गमित करणाऱ्या सक्षम अधिकाऱ्यांच्या कार्यशाळेचे उद्घाटन दैनिक सकाळचे वृत्तसंपादक श्री.सुरेशचंद्र पाध्ये यांच्या हस्ते दिनांक २४.२.२००० रोजी सकाळी १०.३० वाजता केले.

या प्रदर्शनासाठी पुणे, रायगड, गोंदिया, चंद्रपूर, ठाणे, भंडारा आदि भागातील आदिवासी कारागिरांच्या हस्तकलेच्या विविध वस्तु विक्रीसाठी ठेवण्यात आल्या होत्या. यात बांबूकाम, वेतकाम, विविध प्रकारचे मुखवटे, काष्ठशिल्पे, दगडी शिल्पे, खेळणी, दागदागिने, वनौषधी, जडीबुटी यांचा विक्री साहित्यात समावेश होता. हे प्रदर्शन दि.२४ ते २८ फेब्रुवारी, २००० पर्यंत खुले होते.

या प्रदर्शनासाठी पुण्याचे विभागीय आयुक्त श्री.राजीव अग्रवाल, जिल्हाधिकारी श्री.विजयकुमार गौतम, कोल्हापूरचे जिल्हाधिकारी श्री.अरविंद सिंह आणि प्रसिध्द बांधकाम व्यावसायिक श्री.डी.एस.कुलकर्णी उद्घाटन समारंभाला प्रमुख पाहुणे म्हणून उपस्थित होते. या प्रदर्शनाला नागरिकांनी चांगला प्रतिसाद दिला. या प्रदर्शनात अंदाजे एकूण रु.२.५ लाख इतक्या किंमतीच्या वस्तुंची विक्री झाली.

तसेच अनुसूचित जमाती प्रमाणपत्र निर्गमित करणाऱ्या सक्षम अधिकाऱ्यांच्या कार्यशाळेसाठी श्री.आर.के.मुटाटकर यांनी मार्गदर्शन करुन उपस्थित असलेल्या अधिकाऱ्यांच्या शंकाचे निरसन केले. श्री.आर.डी.खरोसेकर, संचालक यांनी उपस्थितांचे आभार मानले.

*****

शासकीय फोटोझिंको मुद्रणालय, पुणे

सन्माननीय ब्रिटीश हायकमीशनर, नवी दिल्ली यांच्या मिसेस 'लेडी कॅथरीन' ह्यांनी संस्थेस व संग्रहालयास भेट दिली. या प्रसंगी संस्थेचे संचालक, मा. श्री. आर. डी. खरोसेकर यांनी त्यांना 'वारली पेंटींग' भेट देताना.

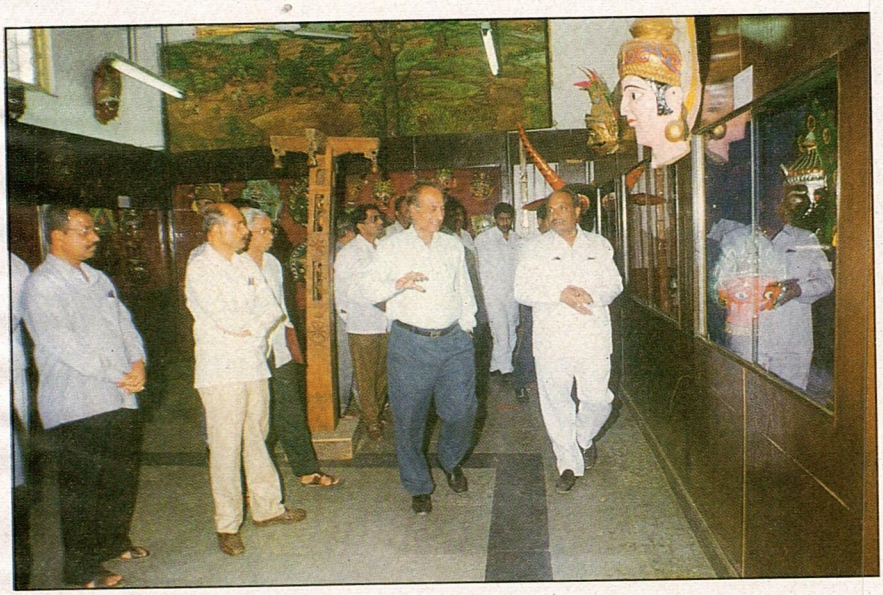

आदिवासी राज्यमंत्री, मा. ना. श्री. प्रकाशजी आवाडे यांनी संस्थेस दि. २/२/२००० रोजी भेट दिली. त्यावेळी संग्रहालयाची पाहणी करताना मा. श्री प्रकाशजी आवाडे.

मा. ना. श्री. प्रकाशजी आवाडे, आदिवासी राज्यमंत्री, यांनी संस्थेस भेट दिली असताना संस्थेच्या कामासंबंधीची माहिती देताना संस्थेचे संचालक मा. श्री. आर. डी. खरोसेकर व इतर अधिकारी वर्ग.

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Tribal Research & Training Institute,
Maharashtra State, Pune - 411 001.

Tribal Research Bulletin is a bi-annual bulletin published in March and September. Contributors can contribute articles pertaining to various aspects related to tribal life, culture and development.

Guidelines for Contributors :

The manuscripts to be published in this Bulletin should be type written in double space on one side of the paper and carefully edited for matter as well as language and corrected for any typing errors. The matter should be organised under suitable headings. Tables should be preferrably incorporated in the body of the paper with relevant interpretation. Charts and maps should be in black and white only.

Manuscripts are not returned.

The views expressed by the authors do not necessarily reflect the views of the Government, and the editor is not responsible for the views expressed by the authors.

Apart from the honorarium, the contributors will be given 2 reprints and two copies of the Bulletin.

All correspondence should be addressed to the *Director, Tribal Research and Training Institute, 28, Queen's Garden, Pune 411 001.*

Registration No.RN-37/438/79

FORM IV

(See Rule 80)

1. Place of Publication	: 28, Queen's Garden Pune 411 001.
2. Periodicity of Publication	: Bi-annual
3. Printer's Name	: Manager Photozinco Press, Pune 411 001.
Nationality	: Indian
Address	: Photozinco Press, Pune 411 001.
4. Publisher's Name	:Shri R.D.Kharosekar I.A.S.
Nationality	: Indian
Address	: 28, Queen's Garden Pune 411 001.
5. Editor's Name	: Shri R.D.Kharosekar I.A.S.
Nationality	: Indian
Address	: 28, Queen's Garden Pune 411 001.

I, R.D.Kharosekar hereby declare that the particulars given above are true to the best of my knowledge and belief.

R.D.Kharosekar
(Signature of Publisher)

Annual Subscription Rs. 100/-
Cost of Single copy Rs. 50/-

PRINTED AT GOVT. PHOTOZINCO PRESS, PUNE.